

Wolf Bleek

Achter de coulissen

Antropologisch veldwerk in Ghana

Van Gorcum, Assen/Amsterdam 1978

© 1978 Van Gorcum & Comp. B.V., Postbus 43, Assen

Uit deze uitgave mag niets worden gereproduceerd d.m.v. boekdruk, foto-offset, fotokopie, mikrofilm, of welk ander medium dan ook, zonder schriftelijke toestemming van de uitgever.

ISBN 90 232 1566 4

Layout en druk: Van Gorcum, Assen

Voor A.J.F.K., een veldwerker

“Stel dat een toeschouwer eens op het toneel sprong en de acteurs hun maskers trachtte af te rukken, om zodoende aan het publiek hun ware, natuurlijke gezichten te tonen. Zou hij niet heel het stuk bederven en waard zijn om als een gevaarlijke krankzinnige uit het theater te worden gegoooid?”. Erasmus (Lof der zotheid).

Voorwoord

Al jaren lang verschijnen er boeken en artikelen over veldwerk die aanvangen met de opmerking dat er zo weinig over veldwerk geschreven wordt. Het is duidelijk dat nu het tijdstip is aangebroken dat auteurs deze verontschuldiging voor het schrijven van een boek niet meer kunnen hanteren. Er bestaan boeken — en nog veel meer artikelen — over kwalitatieve methoden van onderzoek, bijv. Bruyn (1966), Pelto (1970) en Schatzman en Strauss (1973) of de bundels van Filstead (1970) en McCall en Simmons (1969). In het Nederlands hebben we sinds kort het voortreffelijke boekje van Ten Have (1977). Meer persoonlijk getinte verslagen van veldwerk zijn er, na de autobiografische “roman” van Laura Bohannan (Bowen 1964) eveneens vele verschenen. Zowel technische als ethische problemen worden daarin uitvoerig besproken. Het noemen van voorbeelden zou zo willekeurig worden dat ik er van afzie en volsta met het verwijzen naar enkele (ook willekeurige) bibliografieën van Gutkind en Sankoff (1967), Powdermaker (1967) en Pelto en Pelto (1973).

Toch blijft veldwerk iets van een mysterie behouden. Freilich (1970b:16) vergelijkt het met een initiatieritus waarvan men de inhoud pas weet als men hem doorgemaakt heeft. Bij alle veldwerkverslagen die je leest blijf je zitten met vraagtekens: hoe gaat dit en kan dat zomaar?

Op het moment dat ik dit schrijf wordt de Tour de France gehouden. Wie dit jaarlijks sportevenement een beetje volgt en dagelijks de eind-sprint van een aantal wielrenners ziet kan zich afvragen hoe bepaalde zaken, die je niet op het scherm te zien krijgt, nu verlopen. Een voor de hand liggende vraag is bijvoorbeeld hoe zo'n renner zijn behoefte doet zonder tijd te verliezen.

Zo zijn er ook in het veldwerk vele zaken waar niet over gepraat wordt. Sommige daarvan zijn voor de onderzoekers zelf zo vanzelfsprekend dat ze vergeten die te vermelden; andere zijn wat gênant of pijnlijk zodat ze maar beter achter de coulissen kunnen blijven. In dit boekje heb ik een poging gedaan om, voor een breed publiek, ook dergelijke zaken te

sprake te brengen zodat de buitenstaander of degene die zich voorbereidt op veldwerk zich een realistisch beeld kan vormen van een (ik zeg niet *de*) veldwerksituatie. Vandaar ook de titel: "Achter de coulissen"; ik wil graag laten zien wat gewoonlijk niet voor het publiek bestemd is. De lezer zij echter gewaarschuwd: het is een pretentieuze en enigszins misleidende titel. Zodra het publiek n.l. achter de coulissen mag kijken betekent dat gewoonlijk dat het toneel zich heeft uitgebreid tot achter die coulissen; dat de coulissen dus geen coulissen meer zijn. De toeschouwer die achter de echte coulissen gaat kijken wordt, zoals Erasmus zegt, als een gevaarlijke krankzinnige beschouwd, een spelbederver.

Dat geldt ook voor mijn relaas. Ondanks mijn pogingen een openhartig verslag over mijn veldwerk te schrijven, is er sprake van een zekere rangschikking en selectie om het *presentabel* te maken voor *publikatie*. Ik vrees daarom dat de ergste wanorde, die men achter de coulissen pleegt aan te treffen, verwijderd is. Wie ook die wanorde wil zien zal zelf veldwerk moeten gaan doen. Die ervaring is onvervangbaar.

De niet-antropoloog vergeve mij het gebruik van de term "antropologie". Ik wil er niet mee zeggen dat onze tak van wetenschap alles weet wat over de mens geweten kan worden. Het gebruik van deze term komt slechts voort uit ingeburgerde gemakzucht. Het zou korrekter zijn geweest als ik konsekwent over "kulturele antropologie" gesproken had.

Enkele kollega's hebben mij aangeraden extra te benadrukken dat mijn situatie niet beschouwd kan worden als typisch voor antropologen (wiens situatie is dat trouwens wel?). Vooral het feit dat ik reeds in Ghana was toen ik besloot onderzoek te gaan doen en het feit dat ik volkomen ongebonden was (nou ja), waren voordelen die slechts weinig antropologen ten deel vallen. Met andere woorden, niet iedereen heeft het zo gemakkelijk gehad als ik!

Mensen die ik speciaal dank verschuldigd ben omdat zij op de een of andere wijze nauw betrokken zijn geweest bij het tot stand komen van dit boekje zijn mijn vrouw, Yaw Darko, Klaas van der Veen, Jojada Verrips, Peter Kloos, Hans Claessen, Ton Dijkstra en Marijke Koekoek. Anderen, die een belangrijke rol hebben gespeeld tijdens mijn veldwerk, worden genoemd in de loop van mijn verhaal, zij het onder een valse naam, want ik heb me genoodzaakt gezien mijn informanten op deze wijze tegen publiek te beschermen. Mag ik, met Erasmus, ingewijden vragen deze maskers op hun plaats te laten?

Amsterdam, juli 1977.

Inhoud

Voorwoord

Inhoud

<i>Deel I Het onderzoek: een verslag</i>	1
1. <i>De aanloop</i>	1
2. <i>Vestiging in het dorp</i>	6
3. <i>Het eerste onderzoek</i>	14
3.1 Selektie van familie	14
3.2 De genealogie	15
3.3 Levensgeschiedenissen	17
3.4 Dagboeken	25
3.5 Slaap-, eet- en werkschema's	26
3.6 Diverse activiteiten	28
3.7 Een "sociaal drama"	30
4. <i>Het tweede onderzoek</i>	33
4.1 Intermezzo	33
4.2 Motieven	33
4.3 Terug naar Amo's familie	35
4.4 Enquêtes	37
4.5 Onderzoek op scholen	40
5. <i>Resultaten van onderzoek</i>	42
5.1 Huwelijk en echtscheiding	42
5.2 Sterven en erven	44
5.3 Verdenking van hekserij	45
5.4 Seksuele relaties en geboortenbeperking	47

<i>Deel II Participerende observatie: enkele beschouwingen</i>	50
6. <i>Participatie</i>	50
6.1 Beperkttheid	53
6.2 Halfslachtigheid	60
6.3 Vrijblijvendheid	63
7. <i>Observatie</i>	66
8. <i>De onderzoeker als een outsider</i>	73
9. <i>Ethisch en etisch</i>	80
9.1 Vriendschap	81
9.2 Rijkdom en armoede	85
9.3 Het nut	90
Appendix: Yaws visie op het onderzoek	93
Geraadpleegde literatuur	98
Kaart van Ghana	8
Figuur 1. Amo's huis en zijn bewoners	11
Figuur 2. Genealogie van een gedeelte van Amo's familie	18

Deel I Het onderzoek: een verslag

De Aanloop

1

Toen ik in februari 1969 naar Ghana vertrok, riep het woord “antropologie” slechts namen van filosofen bij mij op. Geen wonder want ik had toen slechts filosofie en theologie gestudeerd. Ik zeg dit zo uitdrukkelijk aan het begin van mijn relaas, omdat ik de lezer duidelijk wil maken dat ik niet naar Ghana ging om kultureel-anthropologisch onderzoek te doen. Misschien dat mijn onderzoek daardoor wat uitzonderlijk lijkt. Een belangrijk verschil was bijvoorbeeld dat ik niet de lange, moeilijke weg hoefde te bewandelen voor het verkrijgen van toestemming en subsidie voor het onderzoek (voor een beschrijving van die weg, zie Kloos 1977). Toch heb ik een sterk vermoeden dat ik in menig opzicht het lot deel van vele andere antropologen en wel in de zin dat toeval een belangrijkere rol speelde bij het tot stand komen van mijn onderzoek dan weloverwogen keuze. Wat dat toeval inhield zal ik in het nu volgende uiteenzetten.

Ik ging naar Ghana als pastoraal werker indienst van de katholieke missie. Ik werd op het vliegveld verwelkomd door vertegenwoordigers van de missie en kreeg een kamer in een van haar gebouwen. Over enkele dagen, werd mij verteld, zou de taalkursus beginnen. De taal die geleerd moest worden was Twi, gesproken door ongeveer 4 miljoen mensen die Akan genoemd worden. Twi is een moeilijke taal, vooral omdat hij drie tonen heeft die de betekenis van woorden en zinnen mede bepalen. De studie begon met een cursus van 6 weken in de hoofdstad. Daarna zou ik samen met een Amerikaan naar een dorp op het platteland vertrekken waar we ons verder konden verdiepen in de taal en de gewoonten van de mensen. De missie wilde namelijk, dat nieuwkomers zich gedurende 6 maanden aan taalstudie wijden. Daarna werden zij pas ingeschakeld in het normale werk. In het dorp kwamen wij te wonen op een pastorie van waaruit wij op zoek gingen naar een geschikte taalleraar en contact zochten met de plaatselijke bevolking. Het was allemaal nogal vrijblijvend. Op de pastorie werd Engels gesproken en wij maakten weinig vorderingen. Na een paar weken vertelde de Amerikaan mij dat hij

besloten had uit de pastorie te trekken en woongelegenheid in het dorp te zoeken. Ik werd voor het blok gezet. De pastorie was comfortabel, schoon, hygiënisch, enz. Ik zag er tegen op dat alles in te wisselen voor het “primitieve” leven in het dorp. Bovendien werd het ons sterk ontraden door oudere missionarissen en zusters die voorspelden dat we binnen de kortste keren ziek zouden zijn. De vastberadenheid van de Amerikaan gaf mij echter geen ontsnappingsmogelijkheid. Ik wilde me niet laten kennen en betrok, net als hij, een kamer in het dorp. Deze, weinig gemotiveerde, stap is waarschijnlijk van grote invloed geweest op latere gebeurtenissen die in dit boekje beschreven worden.

Aanvankelijk had mijn Ghanese gastheer weinig begrip voor mijn besluit bij hem in huis te komen wonen. Waarom zou ik de armoedige situatie van zijn huis prefereren boven de gerieflijkheid van de pastorie? De huizen van Ghanezen, zei hij, zijn ongeschikt voor Europeanen. Na een of twee gesprekken werd hij echter enthousiast en beloofde hij mij alles van zijn taal en cultuur te leren. Bovendien was hij zeer vereerd met het feit dat ik zijn huis als woonplaats had uitgekozen.

Het werd een bijzonder aangenaam verblijf. Zonder overdreven romantisch te zijn kan ik zeggen dat ik me daar gelukkig voelde. Het leven was eenvoudig maar niet eentonig, aangezien iedere dag weer nieuwe verrassingen bracht voor de novice die ik was. Er waren veel kinderen in de compound en vooral de jongsten die zelf net hadden leren praten deden hun uiterste best om mij woorden als “tafel”, “geit” en “pan” te leren. De vrouw van mijn gastheer kookte tweemaal daags voor mij eten dat ik gewoonlijk alleen in mijn kamer opat. Het was hetzelfde eten dat alle anderen kregen en het was heerlijk. Als ik mijn eerste verblijf in het dorp vergelijk met dat van andere antropologen die daar over geschreven hebben, kom ik tot de konklusie dat het ook een zeer ontspannende tijd was. Ik werd niet opgejaagd door de gedachte dat ik die en die persoon nog moest interviewen, en dat en dat nog moest onderzoeken. Er was geen tijdslimiet waarbinnen ik een onderzoek moest afronden. Ik hoefde natuurlijk gegroeide vriendschapsrelaties niet te forceren met onbescheiden, op wetenschap gerichte, vragen. Het enige dat op mijn programma stond was de taal en die was toch niet in een half jaar te leren. Daarvoor hoefde ik mij niet te haasten.

Er is een Twi spreekwoord dat zegt: De vreemdeling is net als een kind. Dat je in een volkomen vreemde omgeving met een andere taal en andere gedragsregels tot kind gereduceerd wordt is de ervaring van veel antropologen. De rol van kind spelen heeft zijn aantrekkelijke kanten. De mensen zijn begrijpend, vergevingsgezind en geduldig. Je moet er echter

wel de tijd voor hebben. De antropoloog die aan de slag moet kan zich deze fase moeilijk permitteren. Hij komt knel te zitten. Als-onderzoeker-serieus-genomen-worden gaat moeilijk samen met als-kind-niet-serieus-genomen-worden.

Terugblikkend op deze eerste periode van mijn veldwerk (dat het "veldwerk" was ben ik me later pas gaan realiseren) moet ik konkluderen dat ik ongepland en onbedoeld een ideale start voor antropologisch onderzoek had. Freilich (1970 b:18-24) noemt deze periode "passive research"; het is de periode waarin, zo zegt hij, de onderzoeker moet leren fysiek, psychologisch en moreel het hoofd boven water te houden. Vreemd genoeg betreft hij echter niet de taalstudie in zijn betoog. De taal is een onmisbaar element zowel voor het uitvoeren van een dergelijk onderzoek als voor het normale menselijke verkeer zonder hetwelk geen mens kan leven. Het is daarom absurd om mensen onderzoek te laten doen zonder hun rustig de kans te geven de taal te leren. Als ik zeg *rustig* doel ik op een periode van taalstudie die vooraf gaat aan het directe onderzoek. Powdermaker (1967:67), die in 1929 onderzoek ging doen in New Ireland, betreurde het naderhand dat zij niet de eerste drie maanden volledig aan de taal gewijd had. Toen zij 25 jaar later in Zambia was voor onderzoek kwam zij er zelfs niet toe de taal te leren, hetgeen zij ook als een van de grootste obstakels van haar onderzoek beschouwde (Powdermaker 1967:271). Dit is niet eens verwonderlijk als men bedenkt dat kommunitatie een essentiële voorwaarde is voor participerende observatie, zoals zij zelf ook opmerkt (p.286). Men kan zich inderdaad afvragen wat de term "participerende observatie" inhoudt als men niet eens aan gesprekken kan participeren.

Ik moet bekennen dat ik na 6 maanden de taal slechts zeer gebrekkig sprak en verstond. Mijn tijd was echter om en, na een rondreis door het noorden van Ghana, werd ik benoemd als pastoraal werker in een parochie van Accra. Het grootste gedeelte van mijn werk bestond uit "huisbezoek", een bezigheid waar menig antropoloog voor zou tekenen. Je komt op bezoek bij mensen die je al enige dagen verwacht hebben. Introductie is zelden nodig, je bent welkom. Men stelt je komst op prijs ("hoe hebt u ons zo goed kunnen vinden?") en neemt de gelegenheid te baat een en ander over zichzelf en zijn familie te vertellen. Hoewel Twi niet de eigenlijke lokale taal is, wonen er veel oorspronkelijke Twi-sprekers in Accra en is er bijna niemand die het helemaal niet verstaat. Kortom, mijn gebrekkige Twi leverde duidelijk vrucht op.

Door allerlei omstandigheden, die hier verder niet ter zake doen, was deze loopbaan maar van korte duur. Het was niet langer mogelijk voor

mij als pastoraal werker in Ghana te blijven werken. Ik had altijd al belangstelling gehad voor de studie van cultuur en maatschappij. Die belangstelling was toegenomen door mijn ervaringen tijdens de periode van taalstudie en mijn werk in de stadsparochie. Ik besloot daarom kulturele antropologie te gaan studeren. Ik voelde er echter niets voor om na een jaar Ghana alweer te verlaten en terug te keren naar Nederland. Bovendien, bedacht ik, was het absurd Afrika te verlaten voor de studie van Afrikaanse samenlevingen. Een verblijf op een Ghanese universiteit zou het voordeel hebben dat ik mij in en door mijn studie verder kon verdiepen in het land dat ik enkele jaren tevoren gekozen dacht te hebben als mijn “tweede vaderland”. Ik slaagde erin mij in te laten schrijven als doktoraal student in de sociologie aan de University of Ghana. Over deze universiteit zou ik vele verhalen kunnen schrijven. Het “plot” voor een — ik vrees lichtelijk moralistisch — verhaal ligt al jaren in de kast maar het manuscript is nooit verder gekomen dan bladzijde 28. Er zou waarschijnlijk veel seks en misbruik van overheidsgelden in voorgekomen zijn. Hoe het ook zij, Legon, zoals de universiteit gewoonlijk genoemd wordt naar een nabij gelegen dorpje, is een stukje paradijs waar de bevoorrechten van de Ghanese maatschappij verder bevoorrecht worden. Hij is gebouwd op en rond een heuvel ongeveer 10 km buiten de hoofdstad volgens recepten van Oxford en Cambridge. De gehele campus — en dat is tamelijk uniek in Ghana — geurt naar bloemen.

In dit Walhalla van de wetenschap heb ik ongeveer twee jaar geleefd, onderbroken door een periode van veldwerk. Soms was ik de enige buitenlandse student in mijn hall, maar vaak verbleven er een paar Amerikanen, uitwisselings-studenten, voor enkele maanden. Er waren echter betrekkelijk veel buitenlandse docenten. Ik schat dat 20 à 30% van het wetenschappelijk personeel toentertijd (1970) uit het buitenland afkomstig was. Het politieke klimaat was gezapig. Tijdens mijn aanwezigheid werden er alleen protestbewegingen gehouden wegens de slechte kwaliteit van het eten. Busia, toenmalige minister-president, was onpopulair bij de studenten, niet om zijn aanleunen tegen het kapitalistische westen, maar omdat hij een wet invoerde die de privileges van de studenten verkleinde (terugbetalen van studiekosten), en Acheampong, de man die hem verdroef, was (op dat moment) populair omdat hij die wet ongedaan maakte. Een van de weinige bewegingen die werkelijk leefde en waar iets van uit ging, was de “scripture union”, een zeer pietistische groep die zich bezig hield met bijbellezing, meditatie en gebed.

Een uiterst belangrijke gebeurtenis tijdens mijn verblijf op de universiteit was mijn ontmoeting met een eerste jaars student die ik eenmaal

eerder had ontmoet voordat hij en ik op de universiteit kwamen. Yaw zoals ik hem zal noemen, was een Akan, ongeveer 20 jaar oud, en hij kwam om linguïstiek te studeren. Hij was afkomstig uit een Asante dorp en bij hem thuis, zo ontdekte ik later, was armoe troef. Als twee vage bekenden elkaar ontmoeten in een grotendeels vreemde omgeving zoeken ze elkaars gezelschap. Dat deden wij ook en toen ik na een jaar onderzoek zou gaan doen, stelde hij voor met mij mee te gaan. Ik verkeerde echter in een moeilijke financiële situatie. Ik had geen inkomen of beurs. Vanuit Nederland werd mij bericht dat er wel beurzen bestonden voor Ghanezen die in Nederland studeerden maar van het omgekeerde had men nooit gehoord. Via iemand in Tilburg kreeg ik enige tijd later echter een renteloosvoorschot van duizend gulden. Van bekenden in Nederland die van mijn situatie op de hoogte waren kreeg ik een lening van 1,750 gulden. Van dat bedrag moest ik het eerste jaar rond zien te komen en daarna nog een onderzoek van 6 maanden bekostigen. Ik had mezelf daarom een uiterst sobere levensstijl opgelegd. Toen Yaw het voorstel deed om mee te gaan raakte ik een beetje in paniek. Bijna alle studenten proberen tijdens de vakantie een baantje te vinden om wat geld bij te verdienen. Dat zat er voor hem duidelijk niet in als hij bij mij kwam werken. Bovendien vreesde ik dat ik hem zelfs niet het allernoodzakelijkste aan levensonderhoud kon aanbieden. We praatten het probleem door en we werden het eens. Hij wist dat ik slecht bij kas zat en zou met het allerminste tevreden zijn. Het idee om enkele maanden nauw met mij samen te werken trok hem aan, en de rest was bijkomstig, zei hij. Ik voelde me opgelucht en wist dat ik tijdens het onderzoek kon rekenen op een persoonlijke vriend en een uitstekende onderzoeksassistent, althans, voor de duur van de grote vakantie.

In juni 1971 gingen Yaw en ik “naar het veld”. Direkte voorbereidingen waren er weinig geweest. De plaats van onderzoek had voor mij het gehele jaar al vastgestaan, n.l. het zelfde dorp waar ik een half jaar gewoond had voor taalstudie. Ik kende er veel mensen, ik wist de weg, en ik had geen introductie nodig. Dat waren zulke belangrijke voordelen, dat verder piekeren overbodig was. Het enige nadeel, bedacht ik, was dat de mensen mij misschien met de missie zouden identificeren, hetgeen het onderzoek zou kunnen belemmeren. Ik besloot dat risico te nemen. Het onderwerp van mijn onderzoek had me evenmin weinig hoofdbrekens bezorgd. Ik had tijdens mijn eerste verblijf iets geproefd van het familieleven en wilde daar meer over te weten komen. Bovendien hadden de meeste studies over huwelijk en familieleven zo’n algemeen karakter dat ik de behoefte had één bepaalde familie nauwkeurig te bestuderen. Daarmee is eigenlijk alles gezegd. Ik had geen meer gedetailleerde plannen, ik had geen probleemstelling. Wel moest ik een onderzoeksopzet schrijven met een duidelijke probleemstelling. Dat heb ik gedaan maar ik heb me er nooit aan gehouden. Ik wilde me in de keuze van mijn onderwerp alleen laten leiden door de gebeurtenissen die er zouden plaats vinden. Bovendien ontbrak het mij ook aan een theoretisch kader dat enigszins was uitgekristalliseerd. Tijdens mijn studie was ik vooral gekonfronteerd met de funktionalisten van de Britse School, maar mijn eigen visie, als ik die heb, heeft zich pas in het veld ontwikkeld. Ik had een vaag onderzoeksplan, dat ongeveer hier op neerkwam: niet wat ik, maar wat zij belangrijk vinden wordt het onderwerp van mijn onderzoek, en hoe het daarna verder moet dat zien we dan wel weer.

Ik heb dat plan maar gedeeltelijk kunnen uitvoeren. Geen enkele onderzoeker is een onbeschreven blad. In afwachting van de gebeurtenissen die zouden komen moesten we toch aan het werk. We moesten op zoek gaan naar een geschikte familie en onze eerste gegevens verzamelen. Achteraf zie ik heel duidelijk dat ik daarbij niet “zuiver objectief” ben

geweest. Hoe zou het ook anders kunnen. Ik had toen bijvoorbeeld weinig belangstelling voor economische activiteiten en het gevolg was dan ook dat dat, niet onbelangrijke, facet van het familieleven onbewust verwaarloosd werd. Maar nu loop ik vooruit op mijn eigen verhaal. Laat ik eerst iets over het dorp en onze huisvesting zeggen.

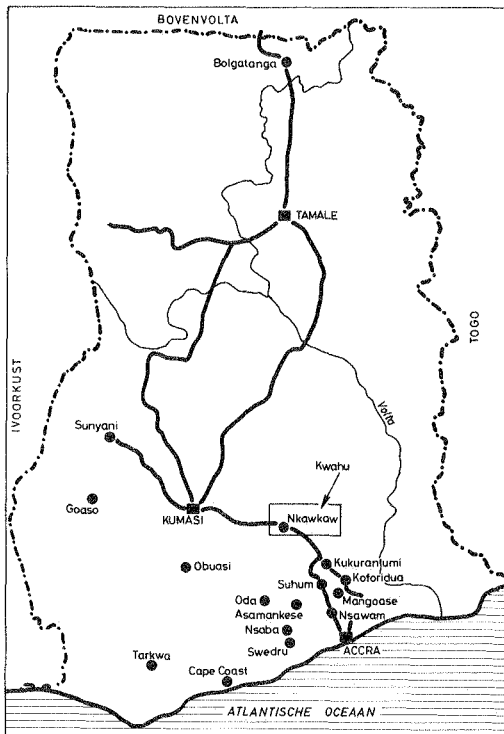
Het dorp, dat ik de schuilnaam Ayere* heb gegeven, had ongeveer 4000 inwoners. Het ligt op een plateau in een streek die Kwahu wordt genoemd, ongeveer 150 km ten noorden van de hoofdstad Accra. Het plateau heeft een aangename klimaat dan de lager gelegen plaatsen. De lucht is er frisser en de nacht brengt er enige afkoeling. Dit is waarschijnlijk een van de oorzaken dat het een dichtbevolkte streek is. Er liggen ongeveer 15 grote dorpen, variërend van 2500 tot 9000 inwoners, in een straal van 12 km. Een van die dorpen is Ayere (zie kaartje). Ook zending en missie hebben zich vanwege het klimaat al vroeg op het plateau gevestigd.

De mensen in de streek noemen zich Kwahu. Zij behoren tot de Akan en zijn het nauwst verwant aan de Asante (in de literatuur vaak Ashanti genoemd). Alle Akan zijn matrilineair dus ook de Kwahu. Lidmaatschap van de familie gaat uitsluitend via de vrouwelijke lijn: alleen mensen met wie je via je moeder verwant bent behoren tot jouw familie. Een man behoort dus per definitie tot een andere familie dan zijn "eigen" kinderen.

De meeste Kwahu zijn nog steeds landbouwers. Zij wonen in dorpen variërend van 500 tot 10.000 inwoners. Veel landbouwers wonen gedurende het jaar enkele maanden in een soort kampement vanwaar zij hun land bewerken. Land rondom de grotere dorpen is n.l. schaars geworden en men moet dus wel verder wegtrekken om nieuw land te vinden. De levensomstandigheden in die kampementen zijn nogal moeilijk en primitief en de meeste mensen keren na enige tijd weer terug naar het hoofddorp om uit te rusten, de familieleden te ontmoeten, een begrafenis bij te wonen of een dokter te bezoeken.

Ik zei dat de meeste Kwahu landbouwers zijn en dat is ook juist, maar ik moet er wel bij vermelden dat de Kwahu in heel Ghana bekend staan als uiterst gewiekste handelaars. Hun handelsgeest is spreekwoordelijk in Ghana zoals in ons land die van de Joden en elders die van de Chinezen. Een bekende uitdrukking is bijvoorbeeld: Hij is zo gierig als een Kwahu. De handelaars hebben zich verspreid over alle dorpen en steden van

* Ayere betekent letterlijk: "het is moeilijk geworden". De naam werd me gesuggereerd door een oudere broer van Yaw.

Kaart van Ghana, met de aanduiding van Kwahu. Ayere ligt in het omlijnde gedeelte. In alle plaatsen die op deze kaart staan aangegeven wonen familieleden van Amo.

Ghana, vooral in het zuiden, maar ik heb me hoofdzakelijk met de thuisblijvers bezighouden, de landbouwers.

Ayere is een dorp zoals er honderden zijn in Ghana. Er loopt één weg doorheen die duidelijk de levensader is. Langs de weg staan huizen, en daarachter weer huizen, min of meer in rijen. Na de 6e of 7e rij raakt men aan de rand van het dorp, waar het oerwoud begint. Overal lopen smalle paadjes het bos in naar de tuinen, want hoewel de leek enkel oerwoud ziet, liggen er overal tuinen.

Aan het hoofd van een dorp staat een "chief", geassisteerd door zijn raad van oudsten, vergelijkbaar met onze burgemeester plus gemeenteraad. Een belangrijk verschil is echter dat de chief met zijn raad ook recht

spreekt en vaak — niet altijd — religieuze functies bekleedt. Verder zou men in het dorp nog allerlei ondergroeperingen kunnen onderscheiden, families die allemaal weer hun familiehoofden hebben die conflicten zoveel mogelijk intern proberen te regelen. De meeste dorpen hebben een paar grote families die van ouds in het dorp wonen met daarnaast een hele reeks van kleinere groepjes en individuen die er pas later zijn komen wonen.

In Ayere was een traditioneel heiligdom waaraan vele priesters en priesteressen waren verbonden. Het heiligdom werd druk bezocht door mensen met allerlei kwalen en problemen. Daarnaast was er een Rooms Katholieke en een Presbyteriaanse kerk, Methodisten kwamen zondags in een klaslokaal van de school bijelkaar. Behalve deze drie waren er nog een aantal z.g. “onafhankelijke kerken”, groepen die zich van de Christelijke hoofdkerken hadden afgescheiden. Tenslotte moet ik nog vermelden dat er een kliniek in het dorp was.

Onze huisvesting was een kamer in het huis van een man die ik Amo zal noemen. Ik had die kamer besproken bij een voorbereidend bezoek aan Ayere. De kamer was niet strategisch gekozen; ik hoorde van vrienden dat Amo een kamer vrij had, dus besloot ik die te huren. Ik moet erop wijzen dat het huren van een kamer een gewoon verschijnsel is in Ghaneese dorpen. Kamerverhuur, zou je kunnen zeggen, is een “business” geworden. Veel mensen die een huis (laten) bouwen bouwen een paar kamers extra om die te kunnen verhuren. De behoefte aan kamers komt voort uit het feit dat mensen voor hun werk vaak buiten hun geboortedorp moeten wonen. Onderwijzers, personeel van banken, koöperaties en politiebureau’s, arbeiders op staatsboerderijen en andere mensen die van andere dorpen komen huren gewoonlijk een kamer in het dorp. Op dezelfde manier huurden Yaw en ik een kamer van Amo, als ik me goed herinner van 2½ cedi (f 6,25) per maand. De kamer was 2 bij 4 meter, met één klein raampje en een deur die ongeveer 4 cm kierde, wat later grote voordelen bleek te hebben. Het huis was van leem, met ijzeren golfplaten, en in carrévorm gebouwd met een klein binnenplaatsje. In totaal kwamen er 10 kamers uit op die binnenplaats, plus drie keukentjes (één voor de familie en twee voor de kamerhuurders) en een “badhokje”. Dit badhokje noemden Yaw en ik spottend de “koninklijke badkamer” omdat het een uitzonderlijk ongerieflijke en vuile plaats was. De meeste huizen hebben grint in het badhokje liggen zodat het water en de urine (want de plek wordt ook als urinoir gebruikt) kunnen wegglopen zonder al te veel viezigheid te veroorzaken. Bij Amo was alles echter een en al modder. Er lagen twee grote cementblokken maar het was bijna niet mogelijk om

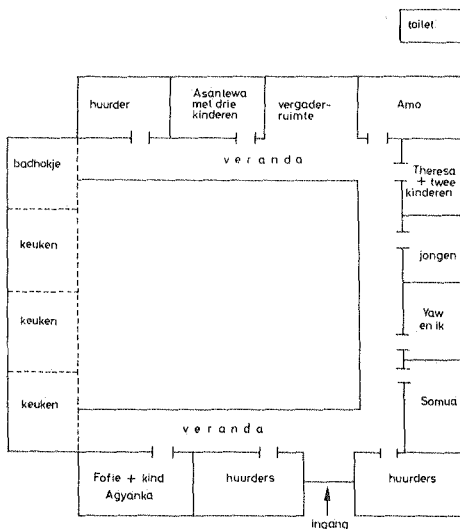
tijdens het wassen daarop het evenwicht te bewaren. De enige die volmaakt gelukkig was met de "badkamer" was Amo zelf. Yaw en ik en de meeste anderen namen hun bad (een emmer) met badslippers aan.

Toen we aankwamen was onze kamer leeg. Van Amo leenden we vier cement-blokken die voor zijn huis lagen (hij had blijkbaar bouwplannen voor de toekomst), van de missie leenden we vier planken en van een Hausa handelaar kochten we voor 5 cedi's (10 gulden) een grasmatras; we hadden een bed. Ons overige meubilair bestond uit een oude tafel, een soort boekenkast, een stoel en twee houten kistjes die als stoel dienst deden. Al deze "meubelen" leenden we ook van de missie. Binnen twee uur was onze huisvesting geregeld. Eenvoudiger en idealer (vanuit het oogpunt van participerende observatie) kan het haast niet. Met deze ervaringen in mijn herinnering verbaas ik me iedere keer weer over de omslachtige wijze waarop allerlei veldwerkers hun "tenten" hebben opgeslagen. Sommigen strijken neer in "rest-houses" ergens buiten het dorp, bijv. Diamond (1974:49-92), Laura Bohanna (Bowen 1964:6). Berreman (1962:21) suggereert zelfs dat het een verstandig besluit was om niet midden in het dorp te gaan wonen! Anderen laten een huis bouwen, bijv. Laura Bohannan (Bowen 1964:27, 67), Perlman (1970:304) en Slater (1975:126-139) en weer anderen zetten letterlijk een tent neer, bijv. pioniers als Malinowski, Evans-Pritchard, Fortes en anderen (Perlman 1970:301). Hoe omslachtiger en onaangepaster de huisvesting, hoe meer de privacy van de onderzoeker waarschijnlijk gewaarborgd is, maar hoe groter ook de afstand tussen de "participerende" onderzoeker en de mensen. "Het huis van de Europeaan is een heiligdom", hoorde Laura Bohannan (Bowen 1964:20) tijdens haar verblijf in Nigerië. Zoëven heb ik benadrukt dat de taal één basisvoorwaarde is voor participerend onderzoek, ik wil daar nu een andere aan toevoegen: huisvesting bij of te midden van de mensen die men bestudeert. Als die twee voorwaarden niet vervuld zijn kan men nauwelijks van participerende observatie spreken.

Het is nuttig iets te vertellen over de bewoners van het huis waar Yaw en ik waren neergestreken. De huiseigenaar Amo was een oude man van tegen de zeventig, die tevens hoofd was van een van de belangrijkste families in het dorp (maar dat ontdekten we later pas). Hij had twee vrouwen die beiden een eigen kamer hadden aan weerszijden van zijn kamer. Alleen de oudste van de twee vrouwen, Asantewa "woonde" echt in het huis. De ander, Theresa, verbleef een groot gedeelte van de dag in het huis van Amo's stokoude moeder, naast het onze. Daar kookte zij, at zij en nam zij haar bad. Amo had dit waarschijnlijk zo geregeld om al te

veel wrijving tussen de beide vrouwen te voorkomen, terecht zoals ons later bleek. Asantewa sliep in haar kamer met drie van haar vier kinderen, een 16-jarig meisje (niet Amo's dochter) een meisje van 9 jaar en een jongen van 5 jaar. Haar vierde kind, een jongen van 14 jaar had een eigen kamer naast ons. Theresa sliep gewoonlijk in haar kamer met twee van haar kinderen uit een vorig huwelijk. Verder woonde er nog een, naar onze begrippen, verre verwante van Amo, Fofie, met haar baby en jongere broertje in een van de kamers. Ik zeg "naar onze begrippen" want hoewel zij, om precies te zijn, Amo's moeders zusters dochters dochter (MZDDD) was, beschouwde Amo haar als zijn kleindochter. Haar jongere broertje, Agyanka, was toen 12 jaar en met hem zouden wij later belangrijke kontakten leggen. Van de overige vier kamers werden er nog drie verhuurd, twee aan een jong echtpaar met één kind en één aan een vrijgezel. In de vierde kamer kwam 's nachts een jongen slapen die 's morgens in alle vroegte weer vertrok. Op een of andere manier was hij ook lid van Amo's familie. Volgens Amo was er geen ruimte voor hem in zijn eigen huis. De jongen was ongeveer 14 jaar. Ik heb hem zelden gezien, hij kwam en vertrok als een schim. De woonsituatie is uitgebeeld in Figuur 1.

Figuur 1. Amo's huis en zijn bewoners.

Een biezonder belangrijk onderdeel van de huisvesting waarover ik nog niet gesproken heb is het toilet. Eigenlijk is het vreemd dat antropologen die zich interesseren voor hetgeen in het verborgene gebeurt, ons zo weinig vertellen over toiletten. Trouwens, toiletten zijn niet alleen *verborgen* plaatsen, het zijn ook *belangrijke* plaatsen. Mensen in Ayere bezoeken het toilet minstens één maal per dag, bij voorkeur 's morgens onmiddellijk na het opstaan voor zij hun bad nemen. Zeer praktisch. Er zijn ook mensen voor wie de toiletten centraal in hun leven staan, omdat zij de kost verdienen met het legen van toiletemmers. Zelfs studies die wc-schoonmakers beschrijven (bijv. Schenk 1975) zijn zwijgzaam over de wc. De reden is waarschijnlijk dat antropologen het erg moeilijk vinden om te participeren in toiletgedrag; m.a.w. dat de meeste antropologen de plaatselijke toiletten nog nooit van binnen hebben gezien. Ik moet bekennen dat ook ik op dat gebied gefaald heb. Toen, tijdens mijn eerste verblijf in Ayere, mijn gastheer beloofde mij aan alles deel te laten hebben, nam hij mij de eerste morgen mee naar een van de publieke toiletten, een cementen gebouwtje aan de rand van het dorp. Het was ongeveer zes uur in de morgen, dus spitsuur. In iedere nis zat iemand gehurkt zijn behoefte te doen. We liepen door het gebouwtje heen, de rij langs en toen we weer buiten waren vertelde ik mijn gastheer dat ik niet "hoefde". Ik was geschrokken van de aanblik en de stank die er hing. Het gebouwtje was bezaaid met "gebruikt" papier aangezien het verboden was het papier bij de ontlasting te werpen (om verstopping te voorkomen; niet iedereen gebruikte Page Tissue Toiletpapier). Bovendien zag ik erg op tegen de hurkhouding; ik was er nooit erg goed in geweest en ik vreesde mijn kleren te bevuilden, te meer daar de hele entourage erg vies was. Het feit dat de ogen van alle aanwezigen op mij gericht waren (tenminste dat dacht ik) deed me helemaal de moed in de schoenen zinken.

Die eerste ervaring was zo ontmoedigend dat ik me daar nooit meer overheen gezet heb. Ik had een uitwijkmogelijkheid, het toilet op de missie, en, hoe vreemd het ook moge klinken, sinds die dag combineerde in mijn dagelijkse gang naar de post met een bezoek aan de missie-wc. Als die missie er niet geweest was zou ik ook in dit opzicht een "participerende observeerder" geweest zijn. Uitwijkmogelijkheden vormen de gevaarlijkste bedreigingen van antropologisch onderzoek. Dit wc-verhaal symboliseert een kernprobleem van de veldwerker. Zijn participatie aan het dagelijkse leven blijft altijd vrijblijvend (meer daarover in hoofdstuk 6), iedere dag, ieder uur kan hij er zich aan onttrekken als hij zou willen. Zijn leven krijgt een valse klank, zijn ervaringen verschillen fundamenteel

van degenen die er *niet* aan kunnen ontsnappen. Daarom zal hij nooit het beeld van de insider kunnen weergeven. Alleen degenen die iets *echt* hebben meegemaakt kunnen er van meepraten. Vandaar ook dat George Orwell die als soldaat de Spaanse Burgeroorlog heeft meegemaakt wel iets te vertellen heeft over wc's en hun rol in oorlogstijd (Orwell 1962:225).

Terug naar Amo's toilet. Dat was een houten keetje achter zijn huis (zie figuur 1.) Het zat op slot, want alleen bepaalde mensen mochten er gebruik van maken, hijzelf, zijn vrouwen en kinderen, zijn moeder, en een klassifikatorische kleindochter, een vrouw van rond de dertig, die daar voor betaalde. Of er nog meer geprivilegeerden waren weet ik niet precies meer. Wat ik wel weet is dat het aantal mensen dat er gebruik van *wilde* maken veel te groot was naar Amo's zin. Een privé toilet is nu eenmaal een luxe; ik was blijkbaar niet de enige die een hekel had aan de stinkende publieke toiletten aan het uiteinde van het dorp. Aanvankelijk hing de sleutel van het toilet aan de deurpost van Amo's kamer maar steeds meer mensen kwamen hem daar vandaan halen, als Amo naar zijn tuin was. Op een gegeven moment was de sleutel daarom voortdurend "zoek", hij hing niet op zijn plaats en Amo wist zogenaamd niet waar hij was. Of wij recht hadden op het toilet wisten we niet. Yaw vond van wel en haalde de sleutel geregeld van de spijker, totdat hij verdween. In tijden van nood wordt de mens inventief en Yaw ontdekte dat hij het slot met een passer kon openen, tot grote verbazing van de kinderen die er vaak naar stonden te kijken. Dat ging enige tijd goed totdat Amo een nieuw slot aanschafte. Zo bleef ons leven avontuurlijk, maar, zoals reeds gezegd, ik ontweek de slag om de wc via mijn missie-route, een mogelijkheid waar Yaw overigens ook graag gebruik van maakte.

Onze financiële problemen werden bij de aanvang van ons onderzoek enigszins verlicht door het feit dat Yaw de eerste zes weken in kon vallen voor een zieke onderwijzer in de lagere school. Afgezien van het financiële voordeel was het ook erg gunstig voor zijn introductie in het dorp. Yaw, die zelf een Asante was en afkomstig van een dorp ongeveer 80 km. verderop, was nooit eerder in Ayere geweest. Als onderwijzer werd hij echter al gauw bekend en vanaf het begin noemden veel mensen hem "teacher". Hij was spoedig populair, niet in het minst bij de meisjes.

3.1 *Selektie van familie*

Onze vestiging in Amo's huis, dachten we, was slechts van tijdelijke aard. Het was de bedoeling dat we van daar uit naar een geschikte, d.w.z. een "typische" Kwahu familie zouden gaan zoeken, en vervolgens trachten bij die familie in te trekken. Dat bleek een erg naïef plan te zijn want hoe bepaal je wat een typische Kwahu familie is en ten tweede, hoe vind je er een? Een burgerlijke stand of gemeenteregister bestaat niet. De volkstelling van 1960 (die van 1970 was nog niet uit) bood enkel heel summiere en algemene gegevens. De enige mogelijkheid leek eerst zelf een dorps-telling te houden, maar daar voelde ik niets voor. Dat zou ons eigenlijke onderzoek te lang ophouden. We gingen daarom meer opportunistisch en intuïtief te werk. Op de eerste plaats vroegen we ons af of het *mogelijk* zou zijn deze of gene familie te selekteren, d.w.z. of het familiehoofd genegen was ons bij hem toe te laten. Op de tweede plaats gingen we — uiterst impressionistisch — na of de betrokken familie eigenschappen had waarvan we dachten dat ze echt ongewoon waren. Natuurlijk is zo'n selectie-procedure arbitrair. Families zijn nu eenmaal geen zichtbaar afgebakende groepen die je stuk voor stuk onder de loupe kunt nemen. Veel leden wonen verspreid over het dorp, ja zelfs verspreid over het gehele land. Je ziet alleen mensen, en over die mensen valt misschien een heel klein beetje te zeggen, of het min of meer gemiddelde dorpingen zijn: landbouwer, getrouwd, kinderen, weinig of geen opleiding, enz. enz. Maar als individuele leden "gemiddeld" zijn wat zegt dat dan nog over de gehele familie? Het zou ons alleen al maanden hebben gekost om van één individu de gehele familie op te sporen en in kaart te brengen.

Eén familie opsporen en in kaart brengen was precies wat we wilden doen, echter niet als voorbereidend onderzoek, maar als het onderzoek zelf. We zaten in een volmaakte vicieuze cirkel. Daar kwam nog bij dat het eveneens volkomen arbitrair zou zijn welke familie we het eerst van

naderbij zouden bestuderen. Dat zou n.l. afhangen van de individuen die we het eerst tegen het lijf zouden lopen.

Langzamerhand drong het tot ons door dat een statistisch verantwoorde keuze onmogelijk was. Verder kregen we de indruk dat families nogal heterogeen van samenstelling waren en het dus niet waarschijnlijk leek dat de ene familie, als familie, ingrijpend zou verschillen van de andere. Op dat moment besloten we om gewoon een keuze te doen. Wat lag er toen meer voor de hand dan Amo's familie uit te kiezen! We woonden er reeds geruime tijd en in feite waren we daar al begonnen met het onderzoek. Toen er, bovendien, ongeveer twee maanden na onze aankomst een hevig konflikt in de familie uitbrak, een konflikt dat vóór onze kamerdeur werd uitgevochten en waar Yaw een 75 pagina's lang verslag van schreef, toen begrepen we dat we geen andere familie meer konden kiezen. De enige buiging die we toen nog bereid waren te maken naar de statische representativiteit was de uitspraak dat we geen reden hadden om aan te nemen dat Amo's familie erg verschilde van de overige Ayere families, een uitspraak die nooit bevestigd of ontkend zal kunnen worden aangezien er nergens systematische gegevens bestaan over Ayere families.

Ik heb reeds kort aangeduid dat ons startprobleem niet inhield dat we de armen over elkaar vouwden. Ook al wisten we niet welke familie het uiteindelijk zou worden, toch besloten we maar alvast terrein te verkennen in Amo's familie. Al zaten we theoretisch dus nogal vast, in de praktijk waren we eigenlijk vanaf het eerste begin al zeer doelgericht bezig. Zo'n situatie lijkt me typisch voor antropologisch onderzoek dat zoals ten Have (1977:9) terecht zegt in wezen improviserend en verkennend is en waarin de onderzoeker zelf het onderzoeksinstrument is. Voorwaar een vreemd instrument, want de mens is een onbetrouwbaar en tegenstrijdig wezen. "Koorts doet hem zowel huiveren als zweten; hetzelfde ding zet hem aan het lachen en het huilen", zegt Pascal.

3.2 De genealogie

De terreinverkenningen bestonden aanvankelijk uit het afbakenen van Amo's familie en daarmee waren we meteen al gekonfronteerd met typische onderzoeksproblemen. Amo, merkten we al spoedig was een belangrijk man. Voortdurend kwamen mensen naar zijn huis om hem te groeten of hem te spreken over een of andere kwestie. Bij enige navraag hoorden we dat hij hoofd was van de Agona-familie, en dat de meeste bezoekers familieleden waren die, volgens gebruik, hem behoorden te groeten alvorens een reis te ondernemen of wanneer zij weer thuis kwa-

men van een reis. We begrepen dat we in een gunstige positie waren om Amo's familie in korte tijd te leren kennen. Nadat we eerst de identiteit van de bewoners van het huis hadden uitgezocht benaderden we Amo voorzichtig met vragen over wie deze en gene bezoeker was en hoe die met Amo verwant was. Ook vroegen we andere mensen in huis naar de identiteit van de bezoekers. Haast iedere bezoeker bleek echter ofwel zijn broer of zus te zijn ofwel zijn zusters kind, ofwel zijn kleinkind. We begrepen dat hij een klassifikatorische terminologie bezigde en dat lang niet al die mensen zo nauw met hem verwant waren. Daarom vroegen we hem ook of die bewuste persoon zijn *echte* zus was. "Echt" bleek een onbruikbaar en verwerpelijk "ethnocentrisch" begrip te zijn. Vanaf dat moment besloten we een genealogie te maken. Als we die eenmaal hadden, zou ieder familielid in kaart gebracht zijn en waren we niet meer afhankelijk van de "onwetenschappelijke" categorieën van Amo en de zijnen.

Maar hoe kom je aan een genealogie? Veel ervaren antropologen adviseren hun leerlingen een onderzoek te beginnen met het opstellen van een genealogie. Het bovenstaande relaas suggereert dat dit een zeer verstandig advies is. Bovendien, zo redeneert men vaak, biedt het opstellen van een genealogie de onderzoeker de mogelijkheid eerste gesprekken aan te knopen over een onschuldig onderwerp. Ook dit is echter enigszins ethnocentrisch gedacht. In veel samenlevingen zijn onderwerpen als afkomst en voorouders helemaal niet onschuldig maar worden juist als ongepaste gespreksthema's beschouwd. Zo ook in Kwahu. Een spreekwoord zegt: "Wij vragen niet naar iemands afkomst". De reden is waarschijnlijk dat er in het verleden dingen gebeurd kunnen zijn die beter niet bekend worden. Daarbij denkt men vooral aan slavenafkomst. Veel mensen, die nu voor Kwahu doorgaan, en beschouwd worden als lid van deze of gene familie, stammen eigenlijk af van een "slaaf". Dat is veelal iemand van een andere ethnische groep die in het verre verleden gekocht of krijgsgevangene gemaakt is. In Ayere werd veel geroddeld over zulke afstammelingen van slaven maar iemand recht in zijn gezicht vragen wie zijn moeder was, en wie zijn moeders moeder, was ongepast.

Toen wij Amo dus vragen gingen stellen over zijn voorouders werd hij kriegelig en ongeduldig, al probeerde hij beleefd te blijven. Aanvankelijk probeerde hij ons te ontwijken. De ene keer zei hij dat hij niet over de doden kon praten vóór hij gegeten had en toen we het een andere keer probeerden nádat hij gegeten had riep hij verbaaasd uit: hoe kunnen jullie mij nu over zulke zaken lastig vallen als ik net gegeten heb! Maar ook nadat we hem — halstarrig als we waren — vastgepind hadden op een

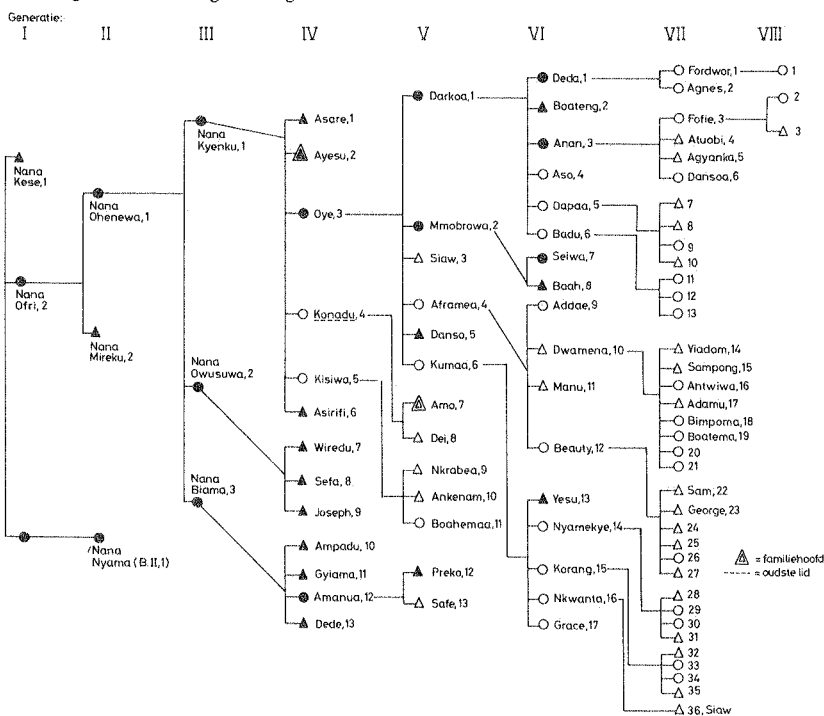
gesprek werden we nog weinig wijzer. Hoewel we vaderschap definieerden als “met de penis voortgebracht” en moederschap als “gebaard”, leek het aantal “echte” broers en zussen nog verdacht groot. Het was om er moedeloos van te worden. We probeerden het bij jongere informanten. Die durfden we wat direkter aan te spreken en konden we beter duidelijk maken wat we precies wilden. Dat lukte wel, maar de jongeren bleken haast niets over vroeger te weten. Geen wonder, want genealogieën behoren tot het kennis—domein van de oude generatie. We zouden misschien wel nooit uit deze impasse gekomen zijn als ik Manu niet tegen het lijf gelopen was. Manu (zie genealogie: VI, 11) was een lid van de familie die in een ander dorp onderwijzer was. Toen hij een bezoek bracht aan Ayere hoorde hij over onze aanwezigheid en zocht hij ons op. Hij had veel belangstelling voor ons onderzoek en ik vertelde hem over onze problemen bij het opstellen van een genealogie. Hij antwoordde dat hij daar zelf ook erg geïnteresseerd in was en dat hij een schrift had met aantekeningen over alle familieleden en hun voorouders. Die informatie had hij opgetekend uit de mond van zijn grootmoeder die tien jaar tevoren gestorven was. Hij was graag bereid die aantekeningen aan mij te laten zien. Enige tijd later bracht hij het schrift mee en bogen we ons gezamenlijk over de familiestamboom. Ik tekende alle afstammingslijnen op een groot stuk papier en na een aantal bijeenkomsten hadden we ongeveer 150 namen op papier staan. Daarvan waren er 45 overleden, ongeveer 75 waren volwassen of bijna-volwassen en de overigen waren kinderen. Die 150 namen in hun genealogisch verband zouden gedurende het hele verdere onderzoek mijn kompas worden. Ze vertegenwoordigden, zou je kunnen zeggen, mijn steekproef en in de maanden die volgden probeerde ik iedere (volwassen) persoon van de lijst te pakken te krijgen voor een gesprek. Bij de informatie die ik later nog kon toevoegen aan de genealogie is er, voor zover ik me kan herinneren, nooit een fout aan het licht gekomen. We hebben geluk gehad! Een gedeelte van de genealogie, zeven generaties diep, is weergegeven in figuur 2. Ik wijs er op dat op deze genealogie alleen de familieleden staan, dus niet de echtgenoten van familieleden en evenmin de kinderen van mannelijke familieleden. Het ontbreken van deze mensen is helemaal in overeenstemming met de gevoelens van Kwahu mensen: “Zij horen er niet bij”.

3.3 Levensgeschiedenissen.

De volgende stap bestond uit het verzamelen van persoonlijke levensgeschiedenissen. Over het algemeen was dat een heel plezierig en dankbaar karwei. De meeste mensen praatten graag over hun leven en onze be-

langstelling was voor velen al genoeg stimulans om vrij openhartig te zijn. Enerzijds wilden we het interview zoveel mogelijk het karakter van een open gesprek laten behouden waarin de informant zelf de lijn en het onderwerp van gesprek grotendeels kon bepalen. Anderzijds was het beter om van alle informanten enigszins gelijksoortige, d.w.z. vergelijkbare, informatie te verzamelen. Daarom kozen we voor een middenweg die waarschijnlijk minder "gulden" was dan men pleegt te beweren. We stelden een lijst op van onderwerpen, meestal in de vorm van vragen, die zeker aan bod moesten komen, maar gaven de informant daarnaast de kans zoveel als hij/zij zelf wilde uit te weiden over bepaalde zaken. Antropologisch veldwerk, zoals we reeds opgemerkt hebben, is improviserend van karakter, en het interview schema was dan ook voortdurend aan veranderingen onderhevig. Dat had dan toch weer tot gevolg dat de eerste interviews op sommige punten niet vergelijkbaar waren met de latere, aangezien ze bepaalde leemten vertoonden. Ontbrekende informatie noteerde ik dan in de geschreven versie van de levensgeschiedenissen met de bedoeling de betrokken persoon daar bij een volgende

Figuur 2. Genealogie: Een gedeelte van Amo's familie

keer over te vragen. Soms lukte dat maar soms ook niet. Alle interviews vertonen wel enige “gaten”.

Aangezien ik vooral geïnteresseerd was in huwelijk en verwantschap stonden die onderwerpen ook centraal in het interview. Na ongeveer 20 interviews zag ons interview schema, kort samengevat er ongeveer als volgt uit.

1. Basisgegevens: naam, leeftijd, naam ouders
2. Huwelijk (ieder huwelijk van informant)
 - vriendschapsrelaties vóór het huwelijk
 - keuze van huwelijkspartner
 - informatie over partner
 - huwelijksceremonie
 - huwelijksleven
 - kinderen geboren uit huwelijk
 - (eventueel) echtscheiding
 - (eventueel) dood en begrafenis van partner
3. Jeugdervaringen: meer gedetailleerde vragen over relaties met verwanten op de leeftijd van 6-8 jaar en 13-16 jaar
4. Geografische en economische mobiliteit: een opsomming van alle plaatsen waar informant vanaf zijn geboorte gewoond had met informatie over mensen, werkzaamheden, en ander zaken die in die periodes en plaatsen een rol speelden
5. Religie
6. Genoten onderwijs
7. Hekserijgeruchten

Zolang Yaw bij mij was namen we de interviews gezamenlijk af. Zeker in het begin ontging mij nog veel van de inhoud van het gesprek zodat het vooral Yaw was die, meestal in overleg met mij, vervolgvragen stelde. Het gehele interview werd op de band opgenomen en zo spoedig daarna door Yaw in het Engels op papier gezet.

Het gebruik van een bandrecorder (cassette) had enorme voordelen. Ik zou niet weten wat ik zonder had moeten beginnen. Tegenstanders van cassette recorders beweren dat de aanwezigheid van het apparaat een storende invloed op het gesprek zou hebben. Ik vind dat onzin. Pen en papier van een druk-schrijvende interviewer zijn veel nadrukkelijker aanwezig dan een onhoorbaar lopende, op de grond staande cassette recorder en een achteloos op tafel liggende microfoon. Na enkele minuten zijn ze vaak vergeten. Verder moet de informant bij een schrijvende interviewer voortdurend zijn tempo vertragen en kan hij/zij dus niet

ongedwongen “er op los” praten. Een ander nadeel van de meeschrijvende interviewer is dat hij zozeer in beslag genomen wordt door het maken van notities dat hij minder in staat zal zijn het gesprek zelf in de gaten te houden, de informant aan te moedigen, mee te lachen of mee te zuchten, in de rede vallen op cruciale plaatsen wanneer bijvoorbeeld iets verdoezeld wordt, enz. Ook is het zonder meer duidelijk dat men via een cassette recorder veel *meer* en veel *preciesere* informatie inwint. Ook kan de interviewer als hij iets misverstaat zijn fout bij het afdraaien van de band herstellen; de schrijvende interviewer kan dat niet. Letterlijke citaten — en die kunnen belangrijk zijn — zijn bijna uitgesloten voor een schrijvende interviewer tenzij hij de respondent verzoekt even te pauzeren. Als een interview erg lang duurt — hetgeen vaak zal gebeuren bij interviews zonder bandrecorders — kan de informant ongeduldig worden. Hij/zij zal misschien bepaalde stukken informatie achterwege laten om te voorkomen dat daar ook weer over doorgevraagd gaat worden en het gesprek nòg langer gaat duren. Om de lijst van voor- en nadelen compleet (?) te maken, zou ik misschien twee bezwaren kunnen bedenken tegen het gebruik van bandrecorder. Het eerste is dat, als men niet oppast, het werk zich snel opstapelt omdat men in een mum van tijd met een heel arsenaal van bandjes kan zitten die nog uitgeschreven moeten worden. De oplossing is echter simpel. Tracht zo spoedig mogelijk na het interview, op tijden dat men toch geen interviews kan afnemen (’s avonds laat bijvoorbeeld), het interview uit te schrijven. Trouwens, nog simpeler is het slechts een klein aantal bandjes in zijn bezit te hebben. Die kunnen zich dan ook niet opstapelen. Een andere mogelijkheid, niet te versmaden, is dat men het uitschrijven aan iemand anders kan uitbesteden, waarna men het wel controleert. Dat is altijd nog een stuk betrouwbaarder dan anderen de interviews voor je af laten nemen! Het tweede bezwaar, dat ik reëler acht, is dat de invloed van de bandrecorder tē stimulerend is. Mensen die zelden of nooit een bandrecorder gezien hebben (en die niet alleen!) kunnen zo geïnteresseerd zijn in hun eigen stemgeluid dat ze zoveel mogelijk willen zeggen. Het gevaar is niet denkbeeldig dat zij “stof” beginnen te verzinnen, maar ik acht het meer waarschijnlijk dat hun waakzaamheid wat verslapt en dat zij misschien dingen vertellen die zij eigenlijk liever voor zich gehouden hadden. Het valt trouwens niet mee om voor de vuist weg te fantaseren!

In totaal interviewden wij op deze wijze 46 familieleden, waarvan sommigen verschillende keren. Om de lezer een indruk te geven wat voor informatie deze interviews opleverden, geef ik hieronder de tekst van een uitgeschreven interview. Het interview is tevens bedoeld als eerste ken-

nismaking met het materiaal dat verzameld werd en waar in hoofdstuk 5 meer over gezegd zal worden. De informant, Yaa Beauty, is in de genealogie terug te vinden onder nummer VI, 12.

Levensgeschiedenis van Yaa Beauty

1. Geboren ongeveer 1940, dochter van Adwoa Aframea (V.4) en Boateng.

2. Huwelijk

Ik zat op de "middle school" in klas twee toen ik zwanger werd van een onderwijzer. De man volbracht het eerste gedeelte van de huwelijksvoorschriften, maar toen het kind eenmaal geboren was kwam hij niet meer terug om de overige verplichtingen in acht te nemen. Dat was de reden dat mijn "oom" hem niet toestond met mij te trouwen. Hij moest een boete van 25 pond betalen omdat hij niet voor mij en de baby gezorgd had. De jongen, die we Yaw Sam (VII, 13) genoemd hebben, verbleef de meeste tijd bij mijn moeder. Hij sliep echter in het huis van Amo's moeder, Nana Konedu (IV,4). Op dit moment is hij bij mijn broer Yaw Manu (VI,11) in een ander dorp. Soms namen we hem ook mee naar Abowam waar we nu wonen.

Mijn eerste echtgenoot is Abankwa en ik ben nog steeds met hem getrouwd. Ik heb hem hier voor het eerst ontmoet want hij komt ook van Ayere. Voordat we officieel trouwden was ik een tijd lang zijn vriendin. Af en toe gaf hij mij geld en kleren. Ook gaf hij weleens geld aan mijn moeder. Toen we trouwden was ik ongeveer 17 jaar en hij 26. (De volgende informatie werd later toegevoegd:) Ik was in verwachting toen we trouwden.

De huwelijksbetalingen werden namens de bruidegom door zijn "oom" NN gedaan aan mijn "grootvader" Ayesu (IV,2). Alles bijelkaar waren de onkosten 16 pond.

Momenteel woon ik met mijn man in Abowam (een klein gehucht ongeveer 40 km weg en moeilijk bereikbaar). Mijn man en ik, onze vijf kinderen en een knecht met zijn vrouw wonen allemaal in één huis. Mijn man heeft ook een tweede vrouw tegen wie hij drie kinderen heeft. Deze vrouw woont niet in ons huis; ze komt er wel slapen maar ze kookt ergens anders.

3. Jeugdervaringen

Toen ik tussen de zes en acht jaar oud was, woonde ik met mijn moeder in haar kamer; zij kookte eten voor mij en ik ging met haar mee naar het land (tuin). Ik hield het meest van haar want zij verweende mij altijd aangezien ik de jongste was. In die tijd was ik vooral bang van mijn "grootvader" Ayesu omdat hij altijd zo schreeuwde tegen kinderen. Ik woonde toen in het huis waar nu Amo in woont. De volgende mensen woonden er toen in: mijn moeder, mijn broer Yaw Manu en ik, Nana Ayesu, Ayesu's vrouw met haar twee kinderen, Nana Kisiwa (IV,5) en dan nog enkele kinderen uit Nkwatia.

Toen ik 14 was woonde ik bij een onderwijzer in Ayere in het huis van NN. Die onderwijzer was mijn vaders neef (zusters zoon). Hij zorgde voor mij, betaalde mijn schoolgeld en gaf mij te eten. Ik hield toen het meest van mijn broer Yaw Manu en was het meeste bang van de onderwijzer omdat hij mij strafte als ik het huis verliet.

4. Geografische en economische mobiliteit

(Geen systematische gegevens)

5. Religie

Toen ik 14 jaar was werd ik door Pater George in de Katholieke kerk van Ayere gedoopt.

Ik bad toen geregeld tot God. Op het moment ga ik niet meer naar de kerk maar ik bid nog wel. Er is geen speciale reden dat ik niet meer naar de kerk ga, maar men behoort kerkelijk getrouwd te zijn als men de kommunie wil ontvangen en ik kan niet in de kerk trouwen. Het "heilige huwelijk" kan alleen gesloten worden als de twee echtgenoten het volkomen met elkaar eens zijn. Mijn man voelt er niets voor. Hij is wel "naar school geweest" (d.w.z. is gedoopt) bij de Presbyterianen maar hij gaat niet meer naar de kerk. Mijn kinderen gaan in Abowan wel naar de kerk. Mijn oudste twee kinderen zijn ook gedoopt in de katholieke kerk, en ik hoop dat de anderen spoedig zullen volgen als ze de catechismus geleerd hebben.

6. *Genoten onderwijs*

Lagere school en "middle school" tot klas 2 (tot ze zwanger werd).

7. *Hekserijgeruchten*

Ik heb gehoord dat Anan (VI,3) een heks was en dat ze bekend heeft Seiwa (VI,7) gedood te hebben. Andere gevallen van hekserij ben ik vergeten.

Het zal de lezer opgevallen zijn dat de "levensgeschiedenis" van Yaa Beauty vol staat met namen van andere familieleden. Tot op zekere hoogte geeft iedere levensgeschiedenis ook informatie over anderen. Het voordeel van een familie—onderzoek is nu dat die anderen ook tot de "steekproef" behoren. Ieder interview bood dus de gelegenheid om informatie over anderen te controleren en aan te vullen. We waren dan ook voortdurend bezig informatie van verschillende interviews met elkaar te vergelijken en als er iets niet klopte werd dat verder uitgezocht en gekorrigeerd. Op den duur kregen we zo een betrouwbaar beeld van allerlei gebeurtenissen in de familie tot tamelijk ver terug in het verleden.

Bovendien ondervroegen wij een informant soms uitdrukkelijk over anderen om meer pijnlijke informatie die iemand achtergehouden had te weten te komen. Daarbij moesten we erg voorzichtig te werk gaan want lang niet iedereen was bereid over anderen te "praten". Verschillenden reageerden ietwat gepikeerd en antwoordden dat we dat die persoon zelf maar moesten vragen.

Op die manier kregen we bijvoorbeeld de volgende aanvullende informatie over Yaa Beauty van haar broer Yaw Manu en van haar oudste zoon Yaw Sam.

Yaw Manu: Toen Yaa in de tweede klas van de lagere school zat (ze was toen een jaar of acht) werd ze door een onderwijzer "misbruikt". Ze werd ziek en werd teruggestuurd naar mijn moeder. Er volgde een rechtszaak op waar zowel Ayesu als Siaw (V,3) in verwickeld werden. Deze gebeurtenis was de hoofdrede dat mijn "grootvader" Ayesu ons bij zich in huis nam.

Yaw Sam: Op een keer toen ik thuis kwam waren mijn ouders aan het vechten. Mijn

vader joeg me weg, want, zei hij, ik was zijn zoon niet. Ik treuzelde wat en toen werd hij woedend en probeerde me te slaan. De ruzie werd voor Kofi Amo (V.7) gebracht en mijn moeder werd schuldig bevonden. Ze moest een kip aan mijn vader betalen, wat ze ook deed. Tot nog toe had iedereen mij altijd gezegd dat hij mijn werkelijke vader was en dat ik geen enkele andere vader had.

Van de ongeveer 150 familieleden waarvan ik samen met Yaw Manu de namen verzameld had waren er 45 gestorven. Over hen probeerden we informatie te verkrijgen via interviews met anderen. Dat was niet altijd gemakkelijk. Zoals ik al eerder gezegd heb waren de gestorvenen een moeilijk gespreksonderwerp. Niet alleen om de reden die ik reeds gegeven heb (het is ongepast), maar ook omdat de herinnering aan hen de levenden bedroefde. Vooral de oudere familieleden die zelf dicht bij de dood stonden waren moeilijk te bewegen over vroege voorouders te praten. Ik ben er nooit helemaal achter gekomen of droefheid ook het werkelijke motief was om onze nieuwsgierige vragen te ontwijken. Het is niet onmogelijk dat droefheid voorgewend werd, en dat bijvoorbeeld de ware reden was dat men gekoesterde herinneringen liever bij zich wilde houden. Ik was er van uit gegaan dat oude mensen graag over hun vroegste herinneringen zouden praten. Zo is het immers bij ons. Maar misschien is dat een logisch gevolg van hun maatschappelijk positie. In onze maatschappij, waar zij vaak vroegtijdig buiten spel komen te staan, hebben zij vaak behoefte aan belangstelling en zullen over de oude tijd vertellen zodra er maar een bereidwillig oor is. In Kwahu berust het gezag echter juist bij de ouderen. Zij staan in het centrum waar de beslissingen vallen. Zij hebben geen reden om de aandacht te trekken met verhalen over vroeger. Integendeel, hun kracht ligt in het zwijgen. Wie iets van hen wil weten wordt voortdurend afgescheept. Hij moet een fles jenever als geschenk meebrengen, en na veel aandringen verwaardigt de ouderling zich misschien een paar dingen los te laten. De gewilligste informanten zijn meestal underdogs. De gezagsdragers zijn nooit zo praatziek. Ik herinner mij hoe de oude moeder van Amo — die voor ons een onmisbare schakel met het verleden vormde — ons voortdurend aan het lijntje hield. Toen zij ons niet meer kon ontsnappen en begon te praten over de generatie van haar moeder barstte zij halverwege haar verhaal plotseling in snikken uit en moest getroost worden met een flesje fanta.

De permanent-afwezigen hebben veel gemeen met de doden, ook zij waren moeilijk te bereiken en ook over hen probeerden wij wel via anderen informatie in te winnen. Er waren echter maar weinig permanent-afwezigen. Familiebanden zijn nu eenmaal onbreekbaar en mensen behoren nu en dan hun gezicht te laten zien. Geschikte gelegenheden

daarvoor zijn een begrafenis van een familielid of het *kwasidae* festival.

Kwasidae is een soort dorpsfeest dat iedere zesde zondag in geheel Kwahu gevierd wordt en waar dorpsgenoten, maar vooral familieleden van heinde en ver elkaar treffen. Op zulke dagen hadden Yaw en ik het altijd druk om de “nog ontbrekende” personen in onze netten te vangen. Vaak was ik in huis in Amo's nabijheid als ze aankwamen en hem kwamen begroeten. Dan probeerde ik meteen contact met hen te maken. Ik zei bijvoorbeeld: “O, jij bent dus Akosua Badu. Ik heb al zoveel over je gehoord. Ik wil graag eens met je praten!” De betrokkene was vaak overdonderd dat een vreemde, een blanke nog wel, (gebrekkig) Twi sprak, in het huis van zijn/haar familielid woonde en hem/haar persoonlijk bij naam bleek te kennen. Soms was het nieuws van mijn verblijf in Amo's huis hun al bekend en waren zij van hun kant ook benieuwd om met mij kennis te maken. Ook andere familieleden waren vaak behulpzaam bij het vinden van iemand. Sommigen wisten wie er nog aan mijn “verzameling” ontbraken en als een van hen signaleerde was in het dorp kwamen ze het mij vaak vertellen: “Kofi Amo (haast iedereen noemde mij zo omdat ik bij Amo thuis woonde), heb je het al gehoord, Nana Nkrabea is aangekomen!” Toch ging het niet altijd zo gemakkelijk, vooral tegen het einde. Een natuurlijke selectie had er voor gezorgd dat de moeilijkste klanten op het eind overschoten. Dat waren mensen die ofwel zelden naar Ayere kwamen, ofwel niet zo happig waren op een interview. Als zij dan in Ayere waren hadden ze het zo druk met het ontmoeten van bekenden dat zij geen tijd konden of wilden vrijmaken voor een gesprek met mij. Ook gebeurde het wel dat ik zelf de brutaliteit — want dat was het toch wel — niet kon opbrengen mij op te dringen wanneer ik zag dat ze door allerlei andere zaken in beslag genomen werden. Vooral bij begravingen voelde ik deze schroom erg sterk. Terecht overigens, want op zulke momenten behoort men geen “zaken” te doen.

Een andere faktor die het leggen van kontakten voor interviews tegen het einde bemoeilijkte was dat men zich langzaam begon te realiseren dat ik erg veel wist, volgens sommigen zelfs *te veel*. Wat in het begin een leuk spel was begon nu op een bedreiging te lijken. Kennis is immers macht. Ik wist over bepaalde onderwerpen misschien wel meer dan Kofi Amo zelf en dan gaat de aardigheid er af. Ik moest me niet gaan bemoeien met serieuze zaken. “De vreemdeling, zo zegt een spreekwoord, draagt niet het hoofd van het lijk”.

De groep van geïnterviewden werd natuurlijk steeds groter, daarmee ook de groep van mensen die wist wat ik zoal wilde weten. Ik vermoed dat vooral het laatste onderwerp, hekserij-geruchten, velen niet aanstond.

Het was een uiterst delikaat onderwerp dat ik om die reden dan ook helemaal achteraan had gezet om de rest van het interview niet in gevaar te brengen. Ik acht het mogelijk dat mensen met elkaar gepraat hebben over mijn onderzoek en dat in sommige kringen het enthousiasme ervoor luwde. Ik heb daar echter geen duidelijke aanwijzing voor. Vast staat dat ik er niet in geslaagd ben alle 75 volwassenen of bijna-volwassenen te interviewen. Het aantal geïnterviewden was 46; het aantal *over* wie ik verder nog systematische informatie verzamelde 24; dit waren bijna allemaal gestorven familieleden. Het totale aantal levensgeschiedenissen dat ik verzamelde was dus 70. Enkele daarvan waren zeer kort en enkele zeer uitgebreid. Alle geschiedenissen werden genummerd naar het genealogienummer van de betrokkene en ondergebracht in een archief.

3.4 Dagboeken

Gedurende het onderzoek hielden we drie dagboeken bij. Een ging over de gebeurtenissen in het gehele dorp, vooral gebeurtenissen die strikt genomen niet binnen ons familie-onderzoek vielen. Het tweede was een dagboek over gebeurtenissen binnen Amo's familie, vooral ook binnen het huis waarin wij woonden. Het was de bedoeling dat zaken die niet duidelijk bij één persoon (in ons archief) ondergebracht konden worden in het dagboek zouden komen. Bij alle betrokkenen zou dan in het archief een verwijzing komen naar het dagboek. Dit plan lijkt aardig op papier, maar in feite kwam er niets van terecht. De beide dagboeken werden, zowel door mij als door Yaw, zeer onregelmatig bijgehouden. Achteraf kan ik daar twee verklaringen voor aangeven. Op de eerste plaats was het onszelf niet helemaal duidelijk welke gebeurtenissen nu wel en welke niet het vermelden waard waren. Het ontbreken van een duidelijk onderzoeksplan wreekte zich hier. Men kan nu eenmaal niet over alles gaan schrijven. In feite kwam het hier op neer dat de beide dagboeken op het tweede plan raakten en alleen bijgehouden werden als we wat meer tijd hadden. Hiermee is tevens de tweede verklaring aangegeven. We hadden het spoedig zo razend druk dat we met moeite de bezigheden die we het belangrijkste vonden af konden krijgen. De dagboeken, vooral het familie-dagboek, werden daardoor ernstig verwaarloosd. Om de lezer een indruk te geven van de inhoud van deze twee dagboeken zal ik van beide de onderwerpen van de eerste 20 bladzijden noemen

Het Ayere-dagboek (totaal 175 bladzijden): een begrafenis, een ontmoeting en kort interview met een oude priesteres, een viering in de katholieke kerk, de rol van de plaatselijk priester-medicijnman, korveewerk in het dorp, notitie over een andere priesteres, de armoede in het

dorp, notitie over plaatselijke godheid en heiligdom, voorstelling van een goochelaar, de dood van een blinde, abortus van een jong meisje, een begrafenis, een echtelijke ruzie, een huwelijk (tijdsbestek 10 dagen).

Het familie-dagboek (totaal 55 bladzijden) beschrijft van blz. 1 tot 20: het gedrag van Amo's jongste zoontje over een periode van een maand, een interview met twee meisjes over hun huwelijksverwachtingen, een abortusgeval (tijdsbestek 1½ maand).

Het derde dagboek handelde over onze eigen bezigheden en werd door mij alleen bijgehouden. Ook dit kwam in de verdrugging en aan veel dagen werden slechts twee of drie regels gewijd; een korte aanduiding van wat we die dag gedaan hadden. Tot overmaat van ramp heb ik dit dagboek niet meer terug kunnen vinden toen ik mijn materiaal doorkeek en rangschikte voor het schrijven van dit boekje. Achte ik het van zo weinig waarde dat ik het achtergelaten heb in Ghana in een kist met andere spullen die ik in Nederland niet nodig dacht te hebben? Hoe het ook zij, die geheugensteun mis ik nu deerlijk.

Als er één onderzoeks-technische tekortkoming is die ik betreurt is het dit verzuim een gedetailleerd dagboek bij te houden. Ik ben het roerend met Buechler (1969:18-19) en Ten Have (1977:58-60) eens dat, juist omdat de onderzoeker zelf het onderzoeksinstrument is, het nodig is dat de onderzoeker voortdurend zijn eigen gevoelens en reacties noteert. Een betrouwbare analyse van de gegevens is eigenlijk niet mogelijk als de onderzoeker zijn eigen gedrag niet ontleedt. Het is een fout die ik een tweede keer niet zal maken, en ik raad iedereen aan een nauwkeurig dagboek bij te houden ook al lijkt het op dat moment soms wat geforceerd.

3.5 Slaap-, eet- en werkschema's

Ongeveer 1½ maand na het begin van ons onderzoek begon ik me af te vragen wat nu eigenlijk de kleinste sociale eenheid was binnen de familie, ofwel wat nu eigenlijk die huishoudens ("house-holds") zijn, waar zoveel antropologen over schreven. Ik had kort tevoren een lezing van Ver-cruijse (1971) gehoord waarin deze zich diezelfde vraag stelde en, op basis van onderzoek bij de Fante (een Akan groep) tot de konklusie gekomen was dat die kleinste sociale eenheid meestal bestond uit mensen die achter één gesloten deur slapen. Andere mogelijkheden die Ver-cruijse had onderzocht waren welke mensen gezamenlijk *aten* of *werkten*.

Dit bracht mij op het idee om gedurende enkele weken precies te registreren welke mensen er in iedere kamer slapen, welke mensen uit

één pot aten en wie dat eten gekookt had en welke mensen samen naar het land gingen. Ik sprak me Agyanka (VII,5), Amo's "kleinzoon", af dat hij iedere morgen naar mijn kamer zou komen en op de formulieren de gewenste informatie zou invullen. Als hij klaar was keek ik alles door en als er onduidelijkheden waren of opvallende wijzigingen dan praatten we er samen over. Voor Amo's huis werden eerst gedurende twee weken zulke slaapschema's opgesteld, toen een week niet, daarna weer een week, en na twee maanden weer een week. Eetschema's werden gemaakt voor twee weken en, na 2½ maand, wéér voor één week. Werkschema's werden gedurende twee aaneensluitende weken gemaakt. Behalve welke mensen in één groep gingen, gaven deze werkschema's ook nog aan hoe laat ze vertrokken, naar welk stuk land ze gingen, hoe laat ze terug kwamen en wat ze aan vruchten of gewassen thuis brachten.

Toen dit allemaal goed liep vroeg ik Agyanka of hij hetzelfde ook kon doen voor enkele andere huizen van familieleden die vlak naast, voor en achter het onze stonden. Hij dacht van wel en zo begon ik langzaam een hele boekhouding op te bouwen van slaap-, eet- en werkpatronen van een groot aantal mensen in mijn directe omgeving. Van geen enkel huis verzamelde ik echter zoveel gegevens als van dat van Amo. Wel betwijfel ik of Agyanka alles zo precies bij kon houden. Op een gegeven moment liep hij 5 huizen tegelijkertijd na. Naast Agyanka vroeg ik nog een paar anderen dit zelfde werk te doen voor hun eigen huis, ook niet-familieleiden. Op die manier verzamelde ik slaap- en eetschema's van 15 verschillende huizen waarvan er negen tot Amo's familie behoorden. Werkschema's werden slechts van zes huizen gemaakt, alle huizen van familieleden.

De waarde van deze schema's ging ver uit boven de theoretische vraag wat nu precies een huishouden is. Ze lieten de dagelijkse routine zien van drie fundamentele familie-activiteiten. Dat waren routines die voor de betrokkenen misschien vanzelf spraken, maar voor mij als onderzoeker vaak allerm minst. Bovendien waren kleine wijzigingen in de routine vaak indicaties van gebeurtenissen die elders gebeurd waren of te gebeuren stonden. Je zou de schema's misschien kunnen vergelijken met een radar-installatie die op drie verschillende plaatsen staat opgesteld en alle normale gebeurtenissen registreert maar ook de afwijkingen. Alleen suggereert deze vergelijking wel een preciesie die de schema's niet hadden. Agyanka bijvoorbeeld, noteerde wel de "legale" maar niet de "illegale" slaappatronen. Volgens zijn notities leefde de vrijgezel in Amo's huis drie weken lang als celibataire. Toen ik hem (Agyanka) daar over aansprak verontschuldigde hij zich met de opmerking dat de vriendin van de man

altijd 's avonds laat kwam en voor het daglicht weer vertrok. Sinds dat onderhoud speelde Agyanka het echter een paar keer klaar ook een "illegale bijslaap" te registreren. Wel wist hij altijd heel precies te melden wanneer de ene en wanneer de andere vrouw bij Amo geslapen had, en wanneer Amo alleen had geslapen. Als er onregelmatigheden waren in het patroon had hij daar meestal ook een verklaring voor.

3.6 Diverse activiteiten

Naast de tot dusver vermelde onderzoekstechnieken waren er nog talloze andere activiteiten die wij verrichtten. De bovengenoemde werden echter het meest systematisch uitgevoerd. In deze paragraaf zal ik echter heel kort de andere opnoemen.

1. Wij verdiepten ons in de politieke structuur van Ayere. Daartoe interviewden we enkele leden van de raad van oudsten, woonden we een vergadering van het "Town Development Committee" bij, volgden we nauwkeurig de machtsstrijd tussen families die uitmondde in een publieke rechtszaak en probeerden we opgenomen te worden in het roddelnetwerk van Ayere over de plaatselijke politiek.

2. Daarnaast probeerden wij ook wat informatie te krijgen over omliggende plaatsen. Wij maakten enkele tochten door de omgeving waarbij we in 17 dorpen en gehuchten informatie verzamelden over de plaatselijke geschiedenis, politieke, economische en religieuze onderwerpen, scholen, markten en diversen. Soms werden deze gegevens verkregen via een gesprek met een toevallig aanwezige, meestal oudere, man, soms via een officieel onderhoud met plaatselijke leiders.

3. Ook brachten wij bezoeken aan familieleden buiten Ayere, zowel in afgelegen dorpen als in de hoofdstad Accra. Deze bezoeken stelden ons in staat met eigen ogen te zien in hoeverre de verhalen van de geïnterviewden overeen kwamen met hun feitelijke leefsituatie. Biezonder onthullend waren de bezoeken aan familieleden in Accra. Velen wekten bij hun bezoek aan Ayere de indruk "het gemaakt te hebben". Zij kleeadden zich luxueus en werden biezonder gerespekteerd. Een groep meisjes die op begrafenissen en festivals door de enige straat van Ayere paradeerden in dure kleren en met weelderige pruiken op en die met een mengeling van bewondering en afgunst de "Accra-girls" genoemd werden, bleken bijvoorbeeld in uiterst ellendige omstandigheden te verkeren. Vier van hen woonden in een van de armste buurten van Accra in één kamer en trachtten de kost te verdienen met prostitutie van het goedkoopste soort. Een vijfde familielid, een jongen, sliep 's nachts, als het tenminste niet regende, buiten voor de deur. Mijn bezoek aan hen veroorzaakte telkens

enige opschudding in de buurt en Yaw geneerde zich zo dat hij slechts één keer met mij mee ging. Een jongen van 16 jaar, een werkloze schoolverlater, die in het aangrenzende huis woonde, hield gedurende twee maanden een kort dagboek bij over hun activiteiten en maakte in dezelfde periode een slaapschema. Ook andere familieleden in Accra moesten de eindjes aan elkaar knopen. Een man die ik bezocht woonde eveneens in zeer armoedige omstandigheden. Hij maakte sandalen uit oude autobanden, een schoeisel dat alleen nog door de allerarmsten gedragen wordt.

4. In Ayere bestudeerde ik de weinige geschreven documenten die daar bestonden; doopregisters en verslagen van de katholieke (vanaf 1929) en presbyteriaanse kerk (vanaf 1899), het logboek van de school (vanaf 1905), het huwelijksregister van de "local council", enkele schriften met kruidenrecepten van de plaatselijke priester—medicijnman (helaas moest ik die kort daarop weer teruggeven zonder daaruit voldoende aantekeningen gemaakt te hebben), een presentielijst van een vergadering van jongelui uit Amo's familie en het reeds vermelde notitieschrift met de genealogie (teruggaand tot 1830 ongeveer).

5. Verder bezochten wij 12 begrafenissen in en buiten Ayere waarbij we zoveel mogelijk informatie trachtten te verzamelen over het verloop van de begrafenis en over de gestorvene zelf.

6. We verzamelden ook levensgeschiedenissen van enkele niet-familieleden, met name van zeer oude mensen om meer over het verleden te weten te komen en van traditionele priesters en priesteressen omdat ik me speciaal in hen interesseerde.

7. Ik controleerde de lijst van schoolverlaters in Ayere over een periode van vier jaar en ging na waar al deze mensen gebleven waren.

8. Leerlingen van de school liet ik opstellen schrijven over hun relaties met familieleden en over hoe zij dachten dat een typische Kwahu er uit zag. Deze techniek heb ik meer uitgebreid toegepast in mijn tweede onderzoeksperiode, waarover meer in hoofdstuk 4.

9. Van enkele familieleden trachtte ik netwerken te maken door hen te ondervragen over mensen met wie zij goed en slecht konden opschieten, en over alles wat zij gedurende een of enkele dagen gedaan hadden.

10. Tenslotte verzamelde ik teksten van z.g. "Highlife" liederen. "Highlife" is lichte muziek waarin Akan ritmes en melodieën verbonden worden met Europese harmonie en instrumenten. Spelers en zangers zijn Ghanezen. De liederen trokken mijn belangstelling door hun populariteit en door hun vertellende, ballade-achtige, inhoud over veel voorkomende

problemen in het leven. Ze leken me een waardevolle bron van informatie over onderwerpen waar ik mee bezig was.

Ik kan me voorstellen dat deze rest-kategorie van onderzoeksactiviteiten bij de lezer als wanordelijk en nogal arbitrair overkomt. Inderdaad hadden onze ondernemingen vaak een beetje het karakter van “ren je rot” en “pakken wat je pakken kunt”. Omdat ik denk dat dit eigen is aan veel antropologisch veldwerk heb ik deze opsomming toch gegeven ter lering en, misschien ook wel, ter vermaak van de lezer. Als iemand mij zou vragen wat nu de waarde geweest is van al die verschillende speurtochten en -tochtjes, dan kan ik daar weinig concreets op antwoorden. Niet veel daarvan is aanwijsbaar terug te vinden in publikaties, maar al die verschillende gegevens hebben toch langzamerhand mijn zicht op en inzicht in de Ayere gemeenschap en met name Amo's familie verscherpt en vollediger gemaakt. Ik denk dat iedere onderzoeker voor een groot gedeelte zelf zijn technieken moet uitvinden, al kan hij wel inspiratie opdoen bij collega's. Het is daarom niet verwonderlijk dat het *vak* “methoden en technieken” in de antropologie zo weinig ontwikkeld is. Inventiviteit is nu eenmaal niet iets dat gedoceerd kan worden.

3.7 Een “sociaal drama”

Er is één techniek van onderzoek die ik nog niet vermeld heb en die toch het meest een stempel heeft gedrukt op mijn onderzoek. Dat is de zeer uitvoerige en minitieuze gedetailleerde beschrijving van een bepaald voorval dat als uitgangspunt moet gaan dienen voor een analyse van een sociaal proces.

Voordat ik aan mijn onderzoek begon had ik met instemming een artikel van Van Velsen (1967) gelezen over “situationele analyse”. Van Velsen bekritiseert zijn collega-antropologen dat ze te eenzijdig naar regelmatigheden hebben gezocht en eigenheden en “uitzonderingen” onder tafel hebben geveegd. Het gevolg is een onwaarschijnlijk uniform en harmonieus beeld van menselijke samenlevingen. Om dit te veranderen pleit Van Velsen voor meer nadruk op veldwerk en voor een minder star theoretisch kader. Hij stelt dan voor om een sociale situatie of gebeurtenis als uitgangspunt te nemen bij het bestuderen van sociale processen. Vandaar de term “situationele analyse”. Vroege pogingen tot zo'n situationele analyse zijn te vinden in het werk van o.a. Gluckman (1958), Mitchell (1956), en Turner (1954), en meer recent in studies van Van Velsen (1964) zelf en van Long (1968). Vooral de laatste studie imponeerde mij zeer. Ik besloot ook een poging te wagen mijn Kwahu studie

van een situatie of, zoals Turner (1954) het noemt, “sociaal drama”, uit te laten gaan. Dat drama bood zich weldra aan.

Op een avond — wij waren ongeveer twee maanden in Ayere — toen Yaw en ik zaten te eten in onze kamer, hoorden we plotseling geroezemoes van stemmen en een druk heen en weer lopen van mensen. We gingen buiten kijken en zagen een groepje mannen druk en opgewonden diskussiëren in Amo's vergaderruimte. Toen we dichterbij kwamen zagen we, behalve Amo, de chieft van het dorp, een aantal leden van zijn raad en een paar oudere mannen. Verder ontwaarden we ook een zekere Osei, een man van rond de 65 die ons geregeld informatie verschaftte over allerlei onderwerpen. Yaw informeerde bij de omstanders wat er gebeurd was en toen hoorden we dat Osei's vrouw plotseling overleden was en dat er in verband hiermee een ernstig konflikt was uitgebroken tussen Amo en Osei. De spanning was te snijden. We lieten ons eten staan en voegden ons bij de toeschouwers. Yaw nam een pen en begon als een razende te schrijven. We durfden de cassette-recorder niet ongevraagd in het openbaar te gebruiken. Yaw zou twee dagen non-stop blijven schrijven en een week later nog een dag. Het resultaat was een 75 bladzijden lang verslag van alle diskussies en gebeurtenissen. Een verslag van een “sociaal drama” waarin allerlei spanningen die doorgaans bedekt of in toom gehouden worden naar buiten braken. Een uur van de waarheid, zou men kunnen zeggen. Dit sociaal drama werd later het vertrekpunt van onze studie. Wat was er gebeurd?

Het is niet mogelijk in dit bestek uitgebreid verslag te doen van de gebeurtenissen rond de dood en begrafenis van Osei's vrouw; daarvoor moet ik verwijzen naar mijn oorspronkelijk onderzoeksverslag (Bleek 1975:48-138). Wel wil ik die gebeurtenissen uiterst beknopt samenvatten.

Naar we die avond vernamen was er twee jaar tevoren een konflikt geweest tussen Amo en Osei over een stuk grond dat beiden voor zich opeisten. Bij die gelegenheid vielen er zelfs klappen en kwam de politie er aan te pas. Nu wilde het toeval dat Osei's vrouw, Oforiwa, een (klassifikatorische) “zus” was van Amo. De “werkelijke relatie was misschien wat ver (zij was zijn MMMMZDDDD), maar dat doet hier niet te zake. Voor Kwahu begripen waren de beide mannen elkaars zwager. Bovendien was Amo Oforiwa's familiehoofd. In geval van een konflikt tussen zwagers wordt de vrouw altijd verondersteld de zijde van haar familie, in dit geval haar “broer” en familiehoofd te kiezen. Oforiwa koos echter partij voor haar echtgenoot en dit veroorzaakte een diepe breuk tussen haar en Amo. Amo dreigde toen dat hij haar, als zij zou sterven, niet zou erkennen

als zijn zuster en dus niet zou begraven. En dat was precies de reden van het tumult op die avond.

Het klinkt wat paradoxaal maar voor een Kwahu is de begrafenis de belangrijkste dag van zijn/haar leven. Een kleine en slecht bezochte begrafenis werpt een smet over iemands gehele leven. Niet—begraven—worden is de grootste schande die een mens kan overkomen, een schande die bovendien nog beladen is met allerlei angsten en taboes. Welnu dat laatste stond nu te gebeuren want de enige persoon die gewettigd was het sein voor de begrafenis te geven, Amo, weigerde dit halsstarrig. Na heftige discussies werd besloten de discussie de volgende ochtend voort te zetten. Die nacht vertrok Osei naar een dorp 15 km verderop om de “vader” van zijn vrouw te waarschuwen. De volgende ochtend leek het wel of heel Ayere in Amo’s huis aanwezig was toen het debat werd voortgezet. Omstreeks 10.00 uur liet Amo zich vermurwen door de smeebeden van degenen die voor Osei pleitten en door de tranen van de omstanders, niet nadat Osei zijn verontschuldiging had aangeboden en toegestemd had genoegdoening te betalen. Het gevecht was geëindigd in een complete overwinning voor Amo. Osei zou nog verder vernederd worden tijdens de begrafenis en de verdeling van de erfenis een week later. Het sociaal drama legde vooral drie spanningsvelden bloot binnen de familie: de voortdurend aanwezige spanning tussen huwelijks- en familieverplichtingen, het gebruik van erfeniskwesties als sociaal wapen en, als derde, agressie en angst samenhangend met hekserijgeloof. Vanaf dat moment ging ons onderzoek zich daarom voornamelijk konsentreren op deze drie onderwerpen: huwelijk en echtscheiding, erfeniskwesties, en hekserijverdenkingen. Alvorens de voornaamste konklusies van dit onderzoek te presenteren (zie hoofdstuk 5) wil ik echter eerst nog — zeer summier — iets vertellen over mijn tweede onderzoek.

4.1 Intermezzo

De lezer zij gewaarschuwd: dit is een droog hoofdstuk, waarin voornamelijk over onderzoekstechnieken gesproken wordt. Het is een typisch voorbeeld van de gebruikelijke “methodologische opmerking” die men in veel antropologische publikaties aantreft. Wie alleen achter de coulissen wil kijken, kan beter bij hoofdstuk 6 verder lezen.

Na de afsluiting van mijn eerste onderzoek keerde ik voor een jaar naar de universiteit terug om mijn thesis (Bleek 1975) te schrijven. Hoewel ik mij hier niet wil bezighouden met de problemen die ontstaan bij het analyseren en uitwerken van de gegevens kan ik het toch niet laten met nadruk te wijzen op de grote voordelen die er verbonden zijn aan het schrijven van een onderzoeksverslag in het land waar men onderzoek gedaan heeft. Bij het verlaten van het veld ontstaat er niet zo’n grote breuk waardoor de onderzoeker enkele maanden niet in staat is een letter op papier te zetten. Ik stond a.h.w. nog met één been in Ayere toen ik op de universiteit begon met het ordenen van mijn gegevens. Bovendien was ik eigenlijk al in Ayere met schrijven begonnen waardoor de overgang van Ayere naar Accra nog kleiner werd. Het ene-been-in-Ayere hield ook in dat ik er geregeld terug kon komen om leemten aan te vullen, problemen verduidelijkt te krijgen en nieuwe ontwikkelingen te volgen. Verder was het ook mogelijk om op de universiteit zowel met experts als met studenten uit Kwahu (en met Yaw!) te praten over de onderwerpen die me bezig hielden. Kortom ik raakte nooit echt uit de sfeer van het onderzoek en het gevolg was dat het schrijven erg vlot verliep, in tegenstelling tot het schrijven van het verslag van mijn tweede onderzoek. Dat werd n.l. in Nederland geschreven.

4.2 Motieven

Het eerste onderzoek was een onderwijsverplichting (die voor mij echter existentiële betekenis kreeg zoals ik hoop, uit het vervolg van dit boekje

zal blijken). Waarom echter een tweede onderzoek? En waarom over seksuele relaties en geboortebeperking? Er zijn prozaïsche zowel als idealistische redenen aan te voeren als antwoord op deze vragen. De prozaïsche zijn dat ik een half jaar later naar Nederland zou terugkeren en dat ik de tussenliggende periode zinvol dacht te kunnen vullen met een onderzoek. Andere motieven van dit kaliber zijn nog dat ik waarschijnlijk eierzuchtig ben en — de meest verwerpelijke — dat er altijd geld voor handen is voor het doen van family planning onderzoek (en dat geld komt steevast — misschien via tussenstations — van de westerse geïndustrialiseerde landen die zich “zorgen” maken over de z.g. geboorte-explosies in Afrika). Het “idealistische” motief hangt samen met mijn ervaringen tijdens mijn eerste onderzoek. Ik had vele malen gezien welke problemen een ongewenste zwangerschap voor jongeren veroorzaakte, en welke ernstige gevolgen illegale abortus soms had. Ik kreeg de indruk dat dit aspect van “family planning” (eigenlijk is het helemaal geen family planning) stelselmatig verdrongen werd zowel door de vertegenwoordigers van de Ghanese family planning organisaties als door onderzoekers. Bovendien leek mij dit een probleem te zijn dat niet tot Ghana beperkt was, maar voorkwam in veel andere maatschappijen, binnen en buiten Afrika. Om meer begrip voor deze situatie te wekken zou het eerst nodig zijn om er meer informatie over te verstrekken. Zie daar mijn idealistische reden. Ik zou achteraf niet weten welk motief nu het zwaarst gewogen heeft. Om met de dichter Villon (in Van Altena’s vertaling) te spreken:

ik ken het altegader

ik ken wie bleek, wie donker ziet,

ik ken de dood ons aller vader,

ik ken alleen mijzelve niet.

Ik schreef — in wetenschappelijke taal — een onderzoeksvoorstel van vijf bladzijden voor het “Institute of African Studies” van de universiteit in Accra, waarin ik aankondigde de volgende zaken te willen onderzoeken:

1. kennis, opvatting en gedrag met betrekking tot sex, zwangerschap en geboorte in de echtelijke, voorechtelijk en buitenechtelijke situatie.
2. kennis, opvatting en gedrag met betrekking tot geboortenbeperking in de drie genoemde situaties.
3. traditionele en semi-medische (ik weet niet goed meer wat ik daarmee bedoelde) praktijken voor de behandeling van onvruchtbaarheid en impotentie, en het toepassen van abortus en ander vormen van geboortenbeperking.
4. sociale normen betreffende sex, zwangerschap, huwelijksrelatie, aan-

tal, sekse en spreiding van kinderen, en rolpatronen van familieleden. Ik voegde er een begroting bij van 800 cedi's (toen ongeveer 2000 gulden) voor kosten van levensonderhoud (5 maanden), onderzoeksassistenten, transport, papierbenodigdheden, enz. Het onderzoeksvoorstel werd goedgekeurd. Ik ging terug naar Ayere, maar ditmaal zonder Yaw.

4.3 Terug naar Amo's familie

Ik zag, en presenteerde, mijn tweede onderzoek als een directe voortzetting van het eerste. Mijn gedetailleerde kennis over huwelijk, familiebanden, kindertal, economische activiteiten en vele andere elementen uit het leven van zoveel familieleden zou uitstekend van pas komen bij mijn onderzoek naar seksuele relaties en geboortenbeperking. Ik hoefde de aanwezige informatie slechts vanuit een ander gezichtspunt te bestuderen en aan te vullen met meer specifieke gegevens over seksuele relaties en geboortenbeperking. Om mijn gegevens over de familieleden zo homogeen en vergelijkbaar mogelijk te maken besloot ik deze keer vrij stringent met een vragenlijst te werken. Tegelijkertijd liet ik de respondent echter voortdurend uitweiden over onderwerpen die hem/haar bijzonder aan het hart lagen, of stimuleerde ik zelf zulke excursies. Voor de vragenlijst gebruikte ik geen bandrecorder. Alle antwoorden werden op de vragenlijst zelf genoteerd. Ook korte neven-opmerkingen noteerde ik op die manier. Als een respondent echter tamelijk uitgebreide extra informatie aanvoerde, nam ik die op de band op en schreef die later uit op de achterkant van diens vragenlijst of een apart stuk papier, dat ik bij de vragenlijst voegde. Het uitschrijven deed ik altijd zelf maar daarna liet ik dat controleren door een part-time assistent, die iedere avond enkele uren bij mij kwam werken. Tot op de laatste dag kwam het voor dat ik fouten maakte bij het uitschrijven.

Ik had geluk dat mijn kamer, die na mijn vertrek een jaar lang door iemand anders gebruikt was korte tijd voor mijn terugkeer naar Ayere weer vrijkwam. Het maakte het opnemen van de oude draad des te gemakkelijker.

Omdat ik vooral geïnteresseerd was in de huidige praktijken van seksuele relaties en geboortebeperving leek het mij het beste om de vrouwen boven de 45 en de mannen boven de 65 niet te interviewen aan de hand van de vragenlijst. Van de 76 levende volwassenen bleven er op die manier ongeveer 60 mensen over die wel voor zo'n interview in aanmerking kwamen. Vijftien van hen woonden permanent in Ayere, 15 in Accra en de overige 30 woonden verspreid over andere dorpen en steden, gehuchten en kampementen. De meesten van deze laatste groep kwamen

zo nu en dan echter naar Ayere. Ik slaagde erin om 38 van deze 60 mensen te interviewen. Daarnaast interviewde ik nog vier mensen die zeer nauw met Amo's familie verbonden waren maar strikt genomen geen familielid waren. Voor het gemak zal ik deze groep van 42 mensen echter Amo's familie noemen.

De meesten van deze 42 had ik bij mijn vorige onderzoek al uitgebreid geïnterviewed. Ik zag er daarom vanaf hen weer lastig te vallen met vragen over basisgegevens. Het zouodeloos tijd kosten en misschien zou de informant ook geïrriteerd worden en opmerken (zoals sommigen inderdaad deden). "Waarom vraag je me dat? Dat weet je toch al lang!" Gewoonlijk vulde ik daarom zelf de vragen in waarover ik al informatie bezat en startte het interview vanaf dat punt.

Ook kwam het voor dat ik mensen te pakken kreeg die mij tijdens het eerste onderzoek "ontsnapt" waren. In zo'n geval begon ik gewoonlijk eerst met het vragen-interview en, als dat mogelijk was, probeerde ik meteen er achteraan de levensgeschiedenissen van de betrokkene op de band op te nemen. Als dat niet mogelijk was trachtte ik een afspraak te maken voor een tweede ontmoeting. Soms lukte dat, soms ook niet.

Dat ik de oudere familieleden uitsloot van de interviews had behalve de reden die ik al gegeven heb ook nog een opportunistische reden. Het leek me erg moeilijk om hen te ondervragen over hun seksueel gedrag en eventuele methoden van geboortenbeperking. Voor deze mensen, die zeer gesteld waren op eer en respekt in de omgang, zouden zulke vragen een beledigend karakter krijgen, vreesde ik. Vragen over gestorven voorouders waren misschien ongepast, maar in ieder geval kon er uit blijken dat de vraagsteller hen respekteerde want hij deed een beroep op hun gespecialiseerde kennis van het verleden. Vragen over seks en andere intieme zaken daarentegen konden echter alleen voortkomen uit ziekelijke nieuwsgierigheid en misschien wel uit de intentie de ander later belachelijk te maken. Trouwens, in iedere gemeenschap waar ridiculiseren een sterke sociale sanktie is zal informatie die misbruikt kan worden om iemand belachelijk te maken moeilijk te verkrijgen zijn. Het leek me echter wel mogelijk met de oudere generatie *in het algemeen* over deze onderwerpen te praten: hoe het vroeger was, of zij zich bepaalde voorvallen konden herinneren, hoe zij het heden en verleden met elkaar vergeleken, enz. Het is een bekend verschijnsel dat mensen eerder bereid zijn over intieme aspecten van hun eigen leven te praten als zij die informatie kunnen voorstellen als gedrag van anderen, dingen die "men" deed, dacht en wilde.

Ik heb verschillende van zulke interviews gehouden met goede resul-

taten. Sommigen van deze oude mensen toonden zich duidelijk voldaan over het feit dat ik hen had uitgekozen om meer te weten te komen over het verleden. Een bijzonder aardig voorval deed zich voor toen ik een man van rond de 65 had geïnterviewd en een veel oudere man zich bij ons voegde. Op dat moment ontspon zich een gesprek tussen de beide mannen over de onderwerpen die ik net daarvoor had aangeroerd. Het gehele gesprek kon door mij opgenomen worden.

4.4 Enquêtes

Het tweede onderzoek was systematischer en meer gepland dan het eerste. Kollega's op de universiteit hadden me overgehaald om steekproeven te trekken uit de bevolking van Ayere om er zeker van te zijn dat de informatie representatief was. Bovendien had zo'n steekproef het voordeel dat mijn konklusies een bredere basis (bedoeld was: meer respondenten) zouden hebben.

Hoe men aan een representatieve steekproef komt staat in ieder handboek over sociologische methoden en technieken. Een voorwaarde voor het trekken van een steekproef is dat men over informatie beschikt van de gehele bevolkingsgroep waaruit de steekproef getrokken gaat worden. In mijn geval waren dat de mannen en vrouwen van Ayere die in hun vruchtbare levensperiode waren. Of eigenlijk wilde ik natuurlijk niet alleen iets te weten komen over deze lokale groep, maar nam ik min of meer aan dat wat ik in Ayere zou vinden ook wel zou gelden voor andere dorpen in Kwahu. Je zou dan kunnen zeggen dat mijn steekproef representatief zou moeten zijn voor de genoemde groepen mannen en vrouwen in alle Kwahu dorpen.

Bestond er echter informatie over deze groep mensen? Het antwoord is nee. Er zijn in Ghana geregeld volkstellingen gehouden (de laatste drie in 1948, 1960 en 1970), maar de rapporten die op basis daarvan verschenen zijn geven geen informatie over vrouwen tussen de 16 en 45 en mannen tussen de 16 en 65. Om een voorbeeld te geven, informatie over genoten onderwijs neemt alle respondenten boven de 25 jaar bij elkaar en meldt hoevelen van hen wat voor soort onderwijs genoten hebben. Het is echter duidelijk dat het aantal mensen met weinig of geen onderwijs af zal nemen als we de mensen boven de 64 of boven de 45 niet meetellen. Hetzelfde geldt voor de beroepsverdeling. Als we nu bedenken dat onderwijs en beroep de enige relevante onderwerpen zijn waarover de volkstelling van 1970 ons iets kan vertellen, dan zal men begrijpen dat het haast een onmogelijke opgave is een steekproef te trekken volgens de regels. Misschien dat er via allerlei correctie-berekeningen nog een ver-

antwoorde gok mogelijk geweest zou zijn, maar voor zo'n Pyrrhus-overwinning voelde ik weinig. De gedachte aan "het sop en de kool" gebod mij naar andere mogelijkheden te zoeken.

Ik besloot toen voor de mannen-steekproef gebruik te maken van een noodoplossing, die de handboeken ook vermelden en die in het Engels als "quota-sampling" wordt aangeduid. Er van uitgaande dat men ook een redelijke vertegenwoordiging van alle mannen krijgt door willekeurige mannen op straat te interviewen, besloot ik een "quota" van 100 mannen in de leeftijdskategorie van 17 tot 65 op "straat" aan te schieten en op een rustig plekje te interviewen. Die interviews werden uitgevoerd door mijn twee onderwijzers. De zwakte van deze methode schuilt natuurlijk in het woord "willekeurig". Als men iets "willekeurigs" wil hebben moet men het nooit door een menselijk persoon uit laten kiezen. Hoewel ik de twee onderwijzers op het hart gedrukt had geen persoonlijke voorkeur te laten meespelen in de keuze van respondenten, bleek bij de verwerking duidelijk dat dat wel gebeurd was. Zij hadden — begrijpelijk — de neiging gehad oudere personen te laten lopen en mensen van hun eigen leeftijd aan te schieten, vaak waren dat zelfs persoonlijke vrienden met wie ze *wel* over die onmogelijke onderwerpen als seks en geboortenbeperking durfden te praten. Bij de 100 geïnterviewden bleken zelfs 14 soortgenoten (onderwijzers) te zitten! Deze vervelende ontdekking had echter ook een gelukkig neven-effekt. De goede betrekkingen tussen interviewer en geïnterviewde hadden er waarschijnlijk voor gezorgd dat de betrouwbaarheid van de gegevens vrij hoog was.

Het omgekeerde gebeurde bij de selectie van de vrouwen-steekproef. Daar slaagde ik betrekkelijk goed in het uitschakelen van de menselijke voorkeuren maar met de betrouwbaarheid van de informatie was het vaak droevig gesteld.

In Ayere was een kliniek waar iedere woensdag konsultatiebureau gehouden werd voor kleuters en zuigelingen. De organisatie was zo dat alle moeders van Ayere één maal per maand konden komen. Als alle moeders dat ook zouden doen, dan zou het konsultatiebureau een prachtige kans bieden om een representatieve steekproef van vrouwen tussen de 16 en 45 te verkrijgen, want welke vrouw in die leeftijdskategorie heeft niet een baby of een kind beneden de leeftijd van 6 jaar?

Natuurlijk, er waren vrouwen die onvruchtbaar waren of na hun eerste kind nooit meer zwanger geworden waren (sekundaire steriliteit); gonorrhoea, een van de voornaamste oorzaken van steriliteit, is tamelijk verspreid. Het feit dat deze vrouwen buiten de steekproef zouden vallen

had echter juist enige voordelen. Zij waren immers geen “normale” vrouwen. Het was te verwachten dat zij er radikaal andere denkbeelden op na zouden houden dan de andere vrouwen aangezien zij wanhopig naar kinderen verlangden. (Een typisch voorbeeld daarvan in Amo's familie was Amma Nkwanta (VI, 16), 24 jaar, die na haar eerste kind onvruchtbaar geworden was. Zij bleek een van de felste tegenstanders van iedere vorm van geboortenbeperking te zijn). Het zou er dus op neer komen dat bezoeksters van de kliniek de “normale”, d.w.z. vruchtbare vrouwen tussen de 17 en 45 vertegenwoordigden.

Alvorens dat echter bevestigd kon worden moest ik eerst zien uit te vinden of inderdaad alle vrouwen van Ayere die daarvoor in aanmerking kwamen het bureau bezochten, en, als dat niet het geval was, of het een *bepaalde* groep was die niet op kwam dagen. Om die vragen te beantwoorden organiseerde ik een klein voor-onderzoekje in drie van de vijf wijken van Ayere. In ieder vijfde huis werd daar nagegaan of er vrouwen woonden met kinderen van 0 tot 6 jaar, of die vrouwen het konsultatiebureau bezochten, en, als dat niet het geval was, waarom niet. Het onderzoekje werd uitgevoerd door drie meisjes die zelf op het konsultatiebureau werkten zodat bedrog erg moeilijk was. Verder schreven de meisjes ook hun eigen indrukken op over de mogelijke redenen waarom een bepaalde vrouw niet kwam. Het onderzoekje wees uit dat 77% van de vrouwen (min of meer) regelmatig het bureau bezocht en dat de rest geen specifieke kenmerken had. Dit leek ons een voldoende basis om degenen die het bureau bezochten te gebruiken voor de vrouwen-steekproef.

Ik vroeg zes Ghanese verpleegsters van een naburig ziekenhuis om gedurende vier achtereenvolgende woensdagen de interviews af te nemen. Ik gaf hun een korte training en nam de vragenlijst met hen door. Twijfels en onduidelijkheden werden na de eerste keer nog eens doorgeproken. Ik had voor verpleegsters gekozen omdat zij goed pasten in het konsultatiebureau en een medische kontekst mij geschikt leek om delicate vragen te neutraliseren. Om die reden droegen de verpleegsters ook hun uniform. Dat ik voor Ghanese vrouwen koos om Ghanese vrouwen te interviewen zal verder weinig vragen oproepen. De persoonlijke voorkeur van de interviewsters werd uitgeschakeld, doordat ik op het kantoor de namen noteerde van de vrouwen, die ieder van hen moest interviewen. De enige selectie die ik daarbij toepaste was het laten afvallen van niet-Akan vrouwen (te herkennen aan hun namen), aangezien deze buiten mijn onderzoeksopzet vielen.

Ondanks al deze voorzorgsmaatregelen was de kwaliteit van de antwoorden erg laag. Veel vrouwen verdraaiden de feiten of verzwegen

bepaalde zaken. Vooral informatie die niet zo vleidend zou zijn voor de informant werd achter gehouden. De verklaring hiervoor moet waarschijnlijk gezocht worden in het feit dat de vrouwen tegenover vreemden weinig bereid waren openhartig te praten over zulke intieme zaken als seks en geboortenbeperking. De enquête gaf hun de kans informatie achter te houden aangezien de interviewster geen enkele mogelijkheid had de gegevens te controleren (zie verder Bleek 1977).

Het was de bedoeling dat 200 vrouwen op de kliniek geïnterviewd zouden worden. Dat aantal werd niet helemaal gehaald en bovendien vielen enige respondenten af, of omdat zij te oud waren (soms bracht een grootmoeder een kind) of omdat zij geen Akan waren hoewel zij wel een Akan naam hadden. Het aantal geschikte interviews bedroeg 179. Aan het einde van mijn onderzoek beschikte ik dus over 321 ($42 + 100 + 179$) interviews die qua opzet en onderwerp bijna identiek waren maar qua waarde (betrouwbaarheid) zeer van elkaar verschilden.

4.5 Onderzoek op scholen

Naast interviews met volwassenen konsentreerde ik mij verder op leerlingen van scholen in Ayere en andere Kwahu dorpen. Scholen zijn een "welddad" voor sociale onderzoekers. Ze bieden gratis gestratificeerde en gedisciplineerde steekproeven waarvan de respondenten bovendien nog kunnen lezen en schrijven (in het Engels nog wel). Een bliksembezoek van enkele uren kan een stapel van 40 of meer ingevulde vragenlijsten opleveren. Dat is niet te versmaden. Toch is het niet alles goud wat er blinkt. De discipline kan zich bijvoorbeeld ook uitstrekken tot de inhoud van de antwoorden zodat de leerling niet opschrijft wat hij zelf denkt en doet maar wat de *meester* denkt, en wat de meester wenst dat hij doet. Een ander addertje onder het gras is dat niet alle kinderen van een bepaalde leeftijd de school bezoeken en dat degenen die niet op school zitten een heel aparte categorie vormen, n.l. "degenen die niet op school zitten". Een laatste handicap die ik hier wil noemen is dat niet iedereen zich even goed schriftelijk (in een vreemde taal) kan uitdrukken. Een onderzoeker die zich verlaat op geschreven antwoorden begeeft zich op een glibberig pad; de respondenten die het meeste antwoorden weten niet het meeste, nee, zij kunnen het beste schrijven, en degenen die geen antwoord geven zijn niet degenen die het niet weten of geen mening hebben, maar degenen die een onvoldoende voor schrijven en Engelse taal op hun rapport hebben.

Ondanks deze (en andere) bezwaren die er bestaan tegen onderzoek onder scholieren heb ik niet aan de verleiding kunnen weerstaan

mij er aan te wagen. Ik was vooral geïnspireerd door een onderzoek van Molnos (1968) in Oost Afrika dat gebaseerd was op testen van onvoltooide zinnen. Ook mijn eigen ervaringen met het schrijven van opstellen tijdens het eerste onderzoek waren bemoedigend. Als men beide technieken (voltooien van zinnen en schrijven van opstel) beschouwt als extreem-open vragen dan zal het duidelijk zijn dat zij zeer rijk en verrassend materiaal kunnen opleveren. Met "verrassend" bedoel ik informatie die men op geen enkele manier had kunnen voorzien of verwachten. Vooral voor inventariserend en explorerend onderzoek kunnen beide technieken dus zeer waardevol zijn.

Ik ga hier verder niet in op onderzoekstechnische of andere problemen van het onderzoek op scholen (meer daarover Bleek 1976a:17-22) aangezien het in zeker opzicht buiten mijn veldwerkervaringen in Ayere valt. Wel wil ik hier vermelden dat zowel de autoriteiten als het onderwijzend personeel altijd biezonder behulpzaam en vriendelijk waren. De bezoeken aan de 17 verschillende scholen waren een ontspanning voor mij en ook, kreeg ik de indruk, voor de onderwijzers en leerlingen.

In dit hoofdstuk wil ik de lezer enigszins een beeld geven van de gegevens die ik in de twee onderzoeksperioden verzamelde en de konklusies die ik gemeend heb daaruit te mogen trekken. Zo'n summiere samenvatting dreigt echter een ernstiger vertekening te veroorzaken. Dit hoofdstuk zou de indruk kunnen wekken dat ik vooral gepoogd heb zo algemeen mogelijke uitspraken te doen over een zo groot mogelijke groep mensen. Dat is echter niet juist. Wel heeft deze gedachte vaak in al haar begeerlijkheid op de loer gelegen, vooral in de tweede onderzoeksperiode, maar voor mij staat vast dat mijn eerste bedoeling altijd het tegenovergestelde van algemene uitspraken is geweest. Bij mijn onderzoek heeft altijd voorop gestaan het wel en wee van een betrekkelijk klein groepje mensen van nabij mee te maken, te beschrijven, te begrijpen en, indien mogelijk, te verklaren. Ik sta nog steeds achter het citaat van Southall waarmee ik mijn eerste onderzoeksrapport begon en waarin gesteld wordt dat we uitvoerig gedocumenteerd zij over allerlei sociale verschijnselen op macro niveau maar dat we nog maar heel weinig weten "van de preciese veranderingen in sociale relaties en de rol van individuen die deze macro verschijnselen vergezellen" (Southall 1961:4). Het menselijk individu verdwijnt vaak in de sociologische gegevens. Maar wat begrijpen we eigenlijk van algemene tendenzen, als we niets weten van het individu dat er in betrokken is? De nu volgende gegevens hebben dus in eerste instantie betrekking op een handjevol individuen, Amo's familie, in een willekeurig dorp ergens in Ghana. Of de ervaringen van dit groepje mensen ook lijken op de ervaringen van talloze andere mensen in talloze andere dorpen, is een tweede vraag die ik graag aan anderen overlaat, al heb ik er zelf wel mijn — intuïtieve en ongefundeerde — ideeën over.

5.1 Huwelijk en echtscheiding

Het konflikt tussen Amo en Osei (zie hoofdstuk 3.7) was in wezen een konflikt tussen Amo en Oforiwa, maar omdat zij gestorven was moest

Osei voor haar de kastanjes uit het vuur halen. De kern van de zaak was dat Oforiwa en Osei dachten als huwelijkspartners zo sterk te staan dat ze het zonder hun familie afkonden. Dat was hun grote vergissing. Zoals een spreekwoord zegt: "Het huwelijk is laten-we-gaan, het is geen bloedverwantschap", waarmee men wil zeggen: het huwelijk is slechts een afspraak, een vriendschapsband, die altijd weer verbroken kan worden. Lidmaatschap van een familie is echter iets waarin je geboren wordt. Het is de grond waarop je staat. Daar valt niets aan te veranderen.

De relatie tussen huwelijks- en familieverplichting is paradoxaal. Van de ene kant zijn het bondgenoten want de familie is voor de continuering van haar groep afhankelijk van het huwelijk, van de andere kant zijn het vijanden want een hecht huwelijk tast de familiebetrekkingen van de partners aan en omgekeerd dwarsbomen hechte familiebetrekkingen de huwelijksrelaties. In de spanning tussen huwelijks- en familieverplichtingen moeten hier de eerste buigen. Wie zijn huwelijk laat prevaleren slaat de grond onder zijn voeten weg. De chieft van Ayere zei het die avond als volgt: "Osei heeft een leven geleid dat hem op een vreemdeling deed lijken. Toch ben je een van ons. Je leefde te individualistisch. Als wij gaan, ga jij niet mee. Al houdt je vrouw ook nog zoveel van je, dat betekent nog niet dat je goed zit".

In dit konflikt moest de huwelijksvrouw wijken voor de "familietrouw" en Oforiwa werd, als het ware, bij verstek veroordeeld. Soortgelijke konflikten doken vaker op in de levensgeschiedenis van familieleden en de afloop was bijna altijd hetzelfde. Als er geen konflikten uitbraken dan was dat omdat de zwakkere partij (huwelijk) zich al bij voorbaat gewonnen gaf. Met andere woorden, het huwelijk was een zeer labiele institutie waar mensen dan ook lage en korte verwachtingen van hadden.

Dat labiele karakter vertoonde zich in een hele reeks van feiten. Ik zal er enkele noemen. Echtscheiding komt betrekkelijk vaak voor. Gehuwde personen kunnen er op rekenen gemiddeld twee maal of vaker met een scheiding gekonfronteerd te worden. Echtscheiding, zou je dus kunnen zeggen, is een wezenlijk bestanddeel van het huwelijk. Andere aanwijzingen dat de familie voorrang heeft op de huwelijkspartner zijn te vinden in het feit dat bijna de helft van de gehuwden gewoon bij hun respectievelijke families blijft wonen. Ook heb ik geen enkel huwelijk aangetroffen waarin de partners hun financiën bij elkaar legden. Begrijpelijk als het huwelijk zo'n kort en onzeker avontuur kan zijn. In tijden van crisis kan men (dat is het ideaal althans) beter terugvallen op de familie dan op de huwelijkspartner. Bij crisis denk ik bijvoorbeeld aan financiële problemen, problemen die samenhangen met het opvoeden en verzorgen van

kinderen en, vanzelfsprekend, het probleem van de dood. Het gezag van de familie zit als het ware ingebakken in het systeem want het is altijd de familie die moet begraven. Wat je ook denkt en doet, op het eind komt iedereen bij zijn eigen familie te biecht. Het is dus maar beter die papieren in orde te hebben. Oforiwa's sterfgeval was daar een duidelijk voorbeeld van.

5.2 *Sterven en erven*

Bij het regelen van Oforiwa's erfenis werd Osei financieel geplukt en trachtte men hem te beroven van zijn gezin. Amo's familie legde een grote eensgezindheid aan de dag toen het er om ging zijn eigen belangen tegenover de buitenstaander Osei veilig te stellen. Bij die gelegenheid werd de traditie van matrilineaire overerving eenzijdig benadrukt en dat terwijl er toch veel verzet tegen bestond. De ironie wil echter dat mensen die zich tegen het traditionele systeem verzetten, wanneer ze bijv. als echtgenoot of zoon in een erfkwestie verwickeld zijn, datzelfde traditionele systeem ondersteunen wanneer ze als matrilineaire verwanten erin verwickeld zijn. Het nettoproduct van dit inkonsekvente gedrag is meestal dat de tradities het blijven winnen want de tradities hebben het voordeel dat ze tradities zijn.

Als Oforiwa's erfgenaam werd Boahemaa (V,11) aangewezen iemand die, in Westerse termen, een zeer verre verwant van haar was, om precies te zijn: haar MMMMZDDDD. Wat kunnen we opmaken uit het feit dat zo'n verre verwant werd aangewezen? Ten eerste blijkt er uit dat Boahemaa helemaal niet als een *verre* verwant werd gezien maar als Oforiwa's zus. In totaal bestudeerde ik 39 erfgevallen in Amo's familie en soortgelijke gevallen hadden zich wel vaker voorgedaan. Alle leden van de familie worden beschouwd als kinderen van één moeder waaruit de erfgenaam gekozen moet worden. Ten tweede wijst Boahemaa's uitverkeizing er op dat voor vererving geen automatische regels in werking treden maar dat de familie overlegt wie de meest *geschikte* kandidaat is. Die geschiktheid is zo belangrijk omdat het niet zo zeer gaat om het erven van (het beheer van) bezittingen maar veel meer om het erven van een functie. In Oforiwa's geval was dat het moederschap over zeven kinderen. Boahemaa, een vrouw van rond de 40, had zelf geen kinderen, vandaar dat deze taak aan haar werd toevertrouwd.

Toch blijkt juist uit dit soort familiekwesties dat er erosie is opgetreden in het traditionele familiesysteem. Het idee dat de familie zich ontfenmt over de kinderen van haar gestorven dochters is meer ideologie dan werkelijkheid. De leer mag dan wel zeggen dat de kinderen niet tot de

familie van de vader behoren, de betrokkenen weten wel beter. Het bloed kruipt waar het niet gaan kan. In de maanden die volgden op de erfkwestie wist Osei zijn kinderen bij zich te houden en werden de bezoeken van hun nieuwe moeder langzaam zeldzamer. Ook andere gevallen in het verleden hadden zich in die richting ontwikkeld. Erfgenames bleken steeds weer te kort te schieten in hun rol van substituut-moeder. Kinderen wier moeder gestorven was bleken altijd min of meer verwaarloosd te worden (zie verder Bleek 1975:304-311). Tekenend is bijvoorbeeld dat veel populaire liederen het trieste lot van de wees bezingen.

Verdelingen van een erfenis, kreeg ik de indruk, waren vooral een middel om op dat moment machtsallianties te herstellen of te verstevigen en tegenstanders uit te schakelen. Op de lange termijn hadden ze weinig om het lijf als het er om ging het welzijn van de nabestaanden te garanderen.

5.3 Verdenking van hekserij.

Oforiwa's dood kwam volkomen onverwachts. Slechts twee dagen tevoren was zij naar het ziekenhuis gebracht. Geen lange ziekte vooraf, geen ongeluk. Aan de buitenkant was er niets aan haar te zien geweest. Tijdens haar begrafenis drong een man zich naar voren op het moment dat de kist dichtgespijkerd zou worden. Er heerste een groot tumult van huilende en scheeuwende omstanders. Met een dreiging in zijn stem zei hij: "Waarom moet een menselijk wezen sterven? Zojuist had je alleen maar wat buikpijn en nu zeg je dat je dood bent. Als je gaat, laat ons dan zien wie je gedood heeft. Laat het ons morgen zien zodat iedereen weet wie het is!"

Haar dood vroeg om een verklaring, want, zoals de man verder zei, "Hoe zou iemand zonder reden kunnen sterven? Zonder dat iemand er iets vanaf weet?" Een voor de hand liggende verklaring was hekserij. Er waren immers zoveel heimelijke vijanden om haar heen. Een van hen was ongetwijfeld verantwoordelijk voor haar dood. Mensen die met haar sympathiseerden dachten aan Amo maar durfden dat niet hardop te zeggen. Amo van zijn kant beweerde echter dat Oforiwa zelf een heks geweest was.

De geruchten, beschuldigingen en verdachtmakingen rond Oforiwa's dood tonen het verschijnsel hekserijgeloof in al zijn gekompliceerdheid. Sommigen zijn geneigd het te beschouwen als een *verklaring* voor onheil, of, zoals Evans-Pritchard zo treffend gezegd heeft, als "een verklaring voor het onverklaarbare". Zuiver fysische verklaringen, zo die al gegeven worden, zijn niet voldoende. Zolang de dieper liggende oorzaak (wie zit erachter) niet gevonden is, is genezing een ijdele onderneming, want de

veroorzaker zal opnieuw toeslaan. Om het in medische termen te zeggen: hekserijgeloof biedt de mogelijkheid niet alleen curatief maar ook preventief te werken. Die diepere verklaring moet echter wel "sociaal relevant" zijn, zoals Evans-Pritchard (alweer) heeft opgemerkt. Zoals in een goede detectieve roman de moordenaar een bekende, liefst een goede bekende van het slachtoffer moet zijn. Zo moet ook de heks uit de naaste omgeving van het slachtoffer komen. Onlogisch is dat natuurlijk niet want waarom zou een wildvreemde kwaad wensen? Het zijn mijn naasten die mij heimelijk verwensen. "Alleen het insect in mijn kleren bijt mij", zegt het spreekwoord. Alleen een sociaal relevante oorzaak is dus een geloofwaardige oorzaak.

Vandaar is het slechts een kleine stap naar een hele andere visie op hekserijgeloof, n.l. de politieke visie. Veel antropologen zien beschuldigingen van hekserij als een wapen om macht te consolideren of juist te ondermijnen. Het ongeluk, de ziekte of de dood, waaruit de toepassing van hekserij gebleken zou zijn, verdwijnt op de achtergrond of wordt slechts beschouwd als de stok waarmee de hond toch geslagen moest worden. De eigenlijke verklaring van deze beschuldigingen moet volgens hen gezocht worden in het streven naar sociale macht en de agressie die daarmee gepaard gaat.

Weer anderen (bijv. Field 1960) zien hekserijgeloof in eerste instantie als een uiting van geestesziekte. Hoewel zo'n visie tot absurde konklusies leidt (bijna de gehele Akan bevolking zou dan ziek zijn), valt het niet te ontkennen dat psychische spanningen grote invloed kunnen hebben op iemands angst voor hekserij. Maar het blijft natuurlijk moeilijk om vast te stellen of psychische spanningen de oorzaak of het gevolg van hekserijgeloof zijn.

Tijdens mijn onderzoek hoorde ik 71 maal een familielid een hekserijbeschuldiging uitspreken tegen een ander familielid. Soms ging dat gepaard met gevoelens van agressie en soms werd het onverschillig megedeeld, soms was er een toon van leedwezen te bespeuren en soms klonk het als sensationele roddel. Vaak ook werden verdenkingen van hekserij *niet* gegeven of ontkend. Ik ben er echter van overtuigd dat die ontkenningen juist de meest dramatische informatie bedekt hielden. Hoe het ook zij, verdenkingen en beschuldigingen van hekserij doortrokken de gehele familie als een wormziekte. Dochters verdachten hun moeders ervan het op hun kinderen gemunt te hebben. Mensen die onder één dak woonden en uit één pot aten beschouwden één hunner als een heks maar durfden hun vermoeden niet uit te spreken.

Aangezien ik alle betrokkenen persoonlijk kende ontging mij alle lust

om het verschijnsel vrolijk funktionalistisch te beschouwen, zoals bijv. Marwick (1965) die hekserijgeloof bij de Cewa (in Rhodesië) "positieve" functies toeschrijft omdat het bijv. de mogelijkheid verschaft opgekropte gevoelens te luchten, nieuwe dorpen te stichten en zich aan te passen aan sociale veranderingen. Hekserijgeloof in Amo's familie kon ik als *participerende* observeerder niet anders dan als absurd en uiterst negatief ervaren, als "zinloze haat" zoals een populair lied zegt.

Hiermee heb ik kort drie spanningsvelden aangegeven waarin de leden van Amo's familie voortdurend leefden. Mijn voornaamste intentie was om hun leven van nabij mee te maken en te begrijpen. Ik geloof dat ik er inderdaad iets van meegemaakt en iets van begrepen heb, maar ik wist niet hoe ik dit alles zou moeten beschrijven om anderen inzicht in hun leven te geven. Het schrijven van een wetenschappelijk boek is eigenlijk een ongelukkig middel om dat doel te bereiken. Ik heb lang met het plan rondgelopen om het leven in Amo's familie in de vorm van een roman te beschrijven. De reden waarom dat ik daar nooit aan toegekomen ben is veelzeggend: ik realiseerde me dat ik nog te weinig wist, begreep en doorvoeld had. Het gebrekkige inzicht stond mij wel toe een wetenschappelijke verhandeling te schrijven maar niet een verhaal! Die gedachte plaagt mij nog steeds, en ik hoop dat ook anderen door soortgelijke gedachten geplaagd zullen worden.

5.4 Seksuele relaties en geboortenbeperking

In het begin van dit hoofdstuk heb ik het gehad over de lage verwachtingen die men heeft van het huwelijk. Die blijken bijvoorbeeld uit het feit dat jongeren vaak weinig voor het huwelijk voelen en het voortdurend uitstellen. Vrouwen die al een of twee keer zijn gescheiden zeggen: Waarom zou ik opnieuw trouwen als ik er morgen toch weer een punt achter zet? Het gevolg is dat er een grote verscheidenheid van seksuele relaties ontstaat die strikt genomen geen wettige huwelijken zijn. Het vroege huwelijk, dat in het verleden gewoonte was, heeft bovendien zijn aantrekkelijkheid verloren door de invoering van het Westerse onderwijssysteem. Schooldiploma's vormen de poort naar maatschappelijk succes, vandaar dat jongens en meisjes wanhopig het moment van vaderschap en moederschap (want dat is het eigenlijke probleem van het huwelijk voor hen) trachten uit te stellen om zo hoog mogelijk in het onderwijsstelsel te kunnen eindigen. Tegelijkertijd bestaat er echter een grote sociale dwang tot het vroegtijdig aangaan van seksuele relaties. Die dwang wordt uitgeoefend door de jonge generatie zelf terwijl er van de

kant van de ouderen dan wel geen officiële aanmoediging maar wel een grote toegankelijkheid bestaat. In een maatschappij waar voorbehoedsmiddelen zowel onvoldoende bekend als onvoldoende verkrijgbaar zijn moet dit tot ernstige problemen leiden.

Tijdens het eerste onderzoek werd ik vaak met dit probleem geconfronteerd. Herhaaldelijk bleek in de levensgeschiedenissen van de geïnterviewden dat de eerste zwangerschap "te vroeg" kwam. Het interview met Beauty bijvoorbeeld (zie hoofdstuk 3.3) liet zien dat zij nog twee klassen te doorlopen had in de "middle school" toen ze haar schoolopleiding plotseling moest afbreken vanwege een zwangerschap. Toen ik de geschiedenissen van alle geïnterviewde vrouwen in Amo's familie wat systematischer ging bekijken, zag ik dat het "normale" (d.w.z. het meest voorkomende) patroon was dat een vrouw haar eerste kind "van een vreemde had". Van de 16 vrouwen over wie ik op dit punt zekere informatie heb waren er 13 zwanger of zwanger geweest toen ze trouwden. Slechts twee van deze trouwden met de man die verantwoordelijk was voor de zwangerschap (die twee huwelijken waren overigens allang weer ontbonden), de elf anderen trouwden later met iemand anders.

Het ironische is dat met de toenemende belangrijkheid van een schoolopleiding pre-maritale seks juist frequenter wordt. De school, als ontmoetingsplaats voor jongens en meisjes bevordert n.l. vroegtijdige seks. Onder de huidige schoolgaande generatie in Amo's familie veroorzaakt deze situatie ernstige problemen. Efficiënte anticonceptie is in deze fase zeldzaam, vanwege onvoldoende kennis en niet verkrijgbaar zijn van de middelen en vanwege het feit dat seks en geboortenregeling op die leeftijd en in die situatie toch in de heimelijke sfeer liggen waardoor jongeren ervoor terugschrikken professionele hulp te zoeken bij officiële instanties. Van hieruit zet de vicieuze cirkel zich voort: veel meisjes raken in verwachting waarna ze — alweer — allerlei twijfelachtige middelen aanwenden om de zwangerschap af te breken. In hun wanhoop nemen zij daarbij zeer grote risico's. Het is waarschijnlijk dat de meesten er niet in slagen de vrucht af te drijven en zij worden de weinig gelukkige moeder van een kind. Degenen die er wel in slagen moeten hun tol vaak betalen met hevige bloedingen waarna zij misschien in een kliniek of ziekenhuis behandeld worden waar zij "buikpijn" of spontane abortus voorwenden. Zij zijn niet eens de ongelukkigsten, als ze er tenminste geen blijvende steriliteit van overhouden, want regelmatig (cijfers zijn onmogelijk te geven) hebben abortuspogingen de dood van jonge vrouwen ten gevolge.

Hoe vaak abortus op deze wijze wordt toegepast is moeilijk te achterhalen via sociologische enquêtes, omdat respondenten dit soort informa-

tie bijna altijd achterhouden. In Amo's familie kon ik door middel van intensieve interviews en roddel 16 gevallen van abortus provocatus achterhalen op een totaal van 91 zwangerschappen. Van de 19 vrouwen die ooit zwanger waren geweest bleken er 10 ooit abortus te hebben toegepast. Enkele van deze gevallen eindigden met vrij serieuze complicaties maar voor zover ik kon nagaan was er in Amo's familie geen sterfgeval ten gevolge van abortus bekend. Tijdens mijn verblijf in Ayere stierf er echter wel een jonge vrouw van een andere familie aan deze oorzaak.

Deze situatie wordt mede in stand gehouden door het feit dat de Ghanese family planning organisaties zich uitsluitend richten op de gehuwden, die, ironisch genoeg, over het algemeen juist weinig geïnteresseerd zijn in family planning. De ongehuwden, die daarentegen dringend hulp nodig hebben, worden, in de beste gevallen, niet aangemoedigd en in de slechtste gevallen afgeschrikt om hulp en advies te zoeken bij family planning klinieken. Zij worden veelal het slachtoffer van frauduleuze "dispensers" en drogisten of van hun eigen onwetendheid.

Deel II Participerende observatie: enkele beschouwingen

Participatie

6

Hoe oud de term “participerende observatie” is weet ik niet. Volgens Bruyn (1966:13) duikt hij voor het eerst op in 1924. Zeker is echter dat de *praktijk* van participerend observeren veel en veel ouder is. In de *International Encyclopedia of the Social Sciences* schrijft Wax (1968:240) dat een Engelse dame, genaamd Beatrice Webb, reeds in 1883 aan participerende observatie deed toen zij er op uit trok om de leefsituatie van de arbeidersklasse met eigen ogen te aanschouwen. We mogen echter wel aannemen dat de praktijk nog aanzienlijk ouder is dan 1883. Het lijkt mij waarschijnlijk dat participerende observatie even oud is als menselijke communicatie. Wat is er immers meer voor de hand liggend dan te praten, te roddelen, rapport uit te brengen over datgene wat je zelf hebt gezien en meegemaakt.

Tegelijkertijd is het echter waar dat juist datgene wat we niet zien en meegemaakt hebben ons het meest gaat intrigeren. De feiten uit ons eigen leven zijn gewoon en worden veronachtzaamd. Het bijhouden van een dagboek wordt ervaren als kunstmatig en geforceerd. Alleen datgene wat op een andere plaats of in een andere tijd gebeurt is het opschrijven waard. De eerste geschriften van de mensheid staan vol over goden en helden maar zwijgen over de ervaringen van de schrijver zelf.

Het is dus helemaal niet zo verwonderlijk dat de aartsvaders van de ethnologie meer gemotiveerd waren te schrijven over de “ongelooflijke lotgevallen” van anderen dan over de leunstoel en de schemerlamp van hun eigen leven. Het schrijven over het niet-geziene en niet-meegemaakte was zo ingeburgerd, dat in 1917 Malinowski's verblijf bij “primitieven” in Oceanië als iets nieuws werd ervaren in deze tak van de wetenschap. Maar eigenlijk was zijn besluit het meest vanzelfsprekende. Malinowski was niet de eerste ethnoloog die intensief veldwerk verrichtte maar het lijdt geen twijfel dat hij door zijn lange verblijf bij de Trobrianders en het grote aantal boeken dat hij erover geschreven heeft, participerende observatie

pas echt geïntroduceerd heeft als een volwaardige methode van wetenschappelijk onderzoek.

Wat moeten wij nu verstaan onder “participerend”? Soms krijgt men het gevoel dat het niet meer dan een sierlijk — maar inhoudsloos — prefix is bij “observatie”. Een antropoloog zegt nooit dat zijn methode van onderzoek uit observatie bestond, neen, het is altijd *participerende* observatie geweest. Maar waaruit bestond die participatie dan? De meeste antropologische studies zwijgen daarover, maar sommigen roepen in een inleiding of tussen de regels door het romantische beeld op van een antropoloog die op harmonische wijze geïntegreerd is in de betreffende samenleving. Hij is opgenomen in een clan of familie, werkt mee op het land, neemt deel aan religieuze festiviteiten, woont bruiloften en rechtszaken bij en heeft talloze vrienden die hem in vertrouwen nemen. Wie echter ooit zelf onderzoek heeft gedaan in een voor hem vreemde bevolkingsgroep weet twee dingen. Ten eerste dat participatie niet zo harmonisch verloopt en ten tweede dat de bekoring om bij het publiceren van de gegevens de mate en wijze van participatie gunstig voor te stellen haast onweerstaanbaar is.

Laten wij nog eenmaal terugkeren naar Malinowski. Wie zijn “The sexual life of savages” leest vormt zich het beeld van iemand die een zeer intieme relatie heeft met de bewoners van Kiriwana. Dit beeld wordt echter ernstig verstoord door andere — niet voor publicatie bestemde — informatie. Malinowski’s privé dagboek, moeilijk leesbaar, vol duistere afkortingen en in het Pools geschreven, werd in 1967 met toestemming van zijn vrouw ontcijferd, vertaald in het Engels en uitgegeven. Zijn haastige, ongecensureerde notities laten zien dat hij verre van geïntegreerd was in de Trobriand samenleving. Hij schrijft minachtend over de vrouwen van het eiland en droomt voortdurend over zijn blanke geliefde(s). Hij brengt zijn vrije tijd vaak door bij blanke handelaars en ambtenaren en leest Punch, Vie Parisienne, Racine en Victor Hugo. Hij komt naar voren als een geplaagd en ongelukkig mens.

Toch moet men zich afvragen of Malinowski’s persoonlijke dagboek een juister beeld schetst van zijn leven en denken tijdens het veldwerk dan zijn, voor breed publiek geschreven, studies. Beide zijn n.l. met een verschillend doel geschreven. Als hij in zijn dagboek schreef om in ogenblikken van depressie zijn gemoed te luchten dan kan het niet anders dan een zeer eenzijdig somber beeld geven van zijn persoonlijke ervaringen tijdens het onderzoek. Het is bijvoorbeeld mogelijk dat het advies dat hij elders (Malinowski 1922:6-7) geeft, “vermijd andere blanken, leef te

midden van de "natives"... zoek hun gezelschap op... interesseer je voor de roddelpraat en de loop der gebeurtenissen in het dorpje ..." veel nauwkeuriger zijn eigen leefstijl weergeeft. Die gedachte kwam bij mij op toen ik, voor het schrijven van dit boekje, enkele brieven doorlas die ik in mijn veldwerkperiode aan Nederlandse vrienden geschreven heb. Tot mijn grote verbazing wekten die brieven de indruk dat ik, ten eerste, vaak aan hen dacht en, ten tweede, dat ik grote gedeelten van de dag doorbracht in het gezelschap van Europeanen en Amerikanen. Mijn geheugen is goed genoeg om te weten dat beide indrukken vals zijn. Het tegenovergestelde was juist het geval. Ik werd geheel en al geabsorbeerd door mijn onderzoek. Iedere dag beleefde ik nieuwe avonturen. Van de verveling en eentonigheid waar anderen over geklaagd hebben (bijv. Powdermaker 1967:99-102; Bowen 1964; Malinowski 1967) heb ik weinig of niets ervaren. In tegenstelling tot de bovengenoemden kon ik er niet toe komen een roman, een dichtbundel of enig ander boek (zelfs geen antropologisch boek!) te lezen. Hoewel ik erg van klassieke muziek houd heb ik er in Ayere nooit naar verlangd. Integendeel, het idee van Mozart in Kofi Amo's huis stootte mij af. Dat zou vloeken. Op dezelfde manier heb ik nooit verlangd naar Hollands eten en andere Nederlandse culturele verworvenheden. Een pakje Nieuwe Linie's dat mij maandelijks door een Nederlandse vriend werd toegestuurd kon mij niet boeien. Ik las alleen het obscene-humoristische vervolgverhaal op de achterpagina. Het zou mij spijten als Jacques Vroemen deze regels onder ogen kreeg, maar de krant was mij nog het meest welkom omdat ik het papier voor 5 pesewa's aan een marktvrouw kon verkopen. Ik herinner me dat tijdens een van de vakanties een paar middelbare scholieren en een universiteitsstudent mij vroegen of ik me niet stierlijk verveelde in het dorp. Toen pas drong het tot me door dat voor velen het leven in Ayere saai en eentonig was. Voor mij is het dat nooit geweest.

Mijn opgaan in het onderzoek en mijn gebrek aan belangstelling voor wat er in Nederland met Nederlanders gebeurde ervoer ik soms als een tekortkoming. Mijn brieven zijn waarschijnlijk pogingen geweest dat gebrek te compenseren, of althans de indruk te wekken dat ik niemand vergeten was. Deze ervaringen hebben mij in ieder geval geleerd dat ik als getrouwd man met een gezin nooit meer veldwerk zal kunnen doen op zulk een intensieve wijze als ik in Ayere gedaan heb. Om diezelfde reden zie ik ook grote bezwaren verbonden aan een onderzoek in teamverband. Hoe groter de groep (buitenlandse) onderzoekers hoe meer participatie er onder zal lijden. Onderzoeksteams doen mij te veel aan Baarle-Nassau denken.

Ik heb met deze uitweiding over mijn eigen onderzoek niet willen doen wat ik anderen verwijt, n.l. de onderzoekssituatie romantisch en rooskleurig voorstellen. Gebeurtenissen en gevoelens die minder harmonieus klinken zijn er, dacht ik, verderop in dit verslag voldoende te vinden.

Terugkerend op het onderwerp van dit hoofdstuk, zou ik vervolgens meer systematisch willen ingaan op drie bezwaren die men tegen participatie van onderzoekers kan aanvoeren. Ten eerste dat veel onderzoekers helemaal niet participeren in datgene wat zij onderzoeken, ten tweede dat participatie halfslachtig is als men weigert te interveniëren, en ten derde dat participatie vrijblijvend en onwerkelijk is als zij een tijdelijk karakter heeft. Ik zal de discussie zoveel mogelijk vanuit mijn eigen onderzoeks-ervaringen toelichten.

6.1 *Beperkteid*

Het woord "participatie" betekent vaak niet veel meer dan: ik ben er *geweest*; niet eens: ik heb er *gewoond*. Soms heeft de antropoloog niet eens geparticipeerd in datgene wat hij juist wilde onderzoeken, laten we eens kijken naar enkele recente onderzoeken van een paar willekeurige Nederlandse antropologen. Bovenkerk (1977) heeft zich beziggehouden met rassendiscriminatie in Nederland maar de ervaringen waarop hij zich baseert zijn niet door hem zelf beleefd maar door proefpersonen. Hij overweegt dan ook de term "participerende observatie" te vervangen door "levensecht experiment". Schenk (1975) heeft zich verdiept in de leef- en werksituatie van straatvegers en vuilopruimers in een Indiaas stadje. Uit haar studie blijkt echter dat zij niet werkelijk heeft deelgenomen aan het leven van deze mensen. Ze woonde met de leden van een hoofdzakelijk Nederlands onderzoeksteam in een apart huis en *bezocht* van daar uit haar informanten. Informatie over een deel van het werkteerrein van de vuilopruimers, particuliere latrines, ontleent ze aan een andere onderzoeker (Schenk 1975:148). Ze heeft er nooit straten geveegd of vuil (menselijke faecaliën) geruimd. Haar enige ervaringen met poep en ander vuil lagen in haar eigen gezin, vertelde ze mij. Dat had ze dan in ieder geval voor op veel mannelijke onderzoekers! Er zijn echter ook voorbeelden aan te halen van mensen die vrij intensief hebben deelgenomen aan juist die menselijke gedragingen die zij wilden bestuderen. Dit blijken dan meestal onderwepen te zijn die minder in de taboesfeer liggen. Zo kon Lengkeek, (persoonlijke mededeling) die de invloed van sociale samenstelling van een woonwijk op sociale betrekkingen en woonbeleving in die wijk wilde bestuderen, zelf daar gaan wonen en een en ander aan den lijve ervaren. Hetzelfde geldt voor L. Brunt (1974) die

zich verdiept heeft in de situatie van een stedeling op het platteland: hij werd zelf een stedeling op het platteland. En toen hij dat eenmaal geworden was waren er voor zijn vrouw (E. Brunt 1977) weinig problemen meer om ook haar eigen onderwerp te onderzoeken, n.l. vrouwenverenigingen in een Zuid-Hollands dorp.

Het ongelukkige is echter dat de meeste onderzoekers vooral aange trokken worden tot onderwerpen die moeilijk toegankelijk zijn voor participatie. Dat is natuurlijk geen toeval. Ontoegankelijkheid wekt nieuwsgierigheid en neemt de vorm aan van een uitdaging. Dit geldt bijvoorbeeld ook voor het onderwerp van mijn tweede onderzoek, seksuele relaties en geboortenbeperking in Ghana. Op zijn minst kan men stellen dat er praktische én ethische bezwaren verbonden zijn aan participatie in seksuele relaties, anticonceptie en abortus provocatus (zoals daar toegepast!).

Die bezwaren waren het minst ergstig in het geval van seksuele relaties. In het dorp waar ik onderzoek verrichtte werd ik door vele mensen aangemoedigd seksuele banden aan te gaan met deze of gene vrouw. Soms gebeurde dat zelfs heel nadrukkelijk. Meisjes en vrouwen toonden zichzelf ook vaak hier toe bereid. Ik schrijf deze situatie toe aan de volgende twee factoren. Op de eerste plaats wordt voor- en buitenechtelijk seksueel verkeer überhaupt gekenmerkt door een grote mate van vrijheid, zoals ik in mijn studie ook tracht aan te geven. Op de tweede plaats ontleent een meisje of vrouw veel prestige (en gewoonlijk ook materieel voordeel) aan een verhouding met een Europeaan. Vandaar dat het heel goed mogelijk is dat zij ook door haar familie gesteund wordt in haar toenaderingspogingen. Toch zijn er verschillende problemen aan deze vorm van participatie verbonden. Onderzoekstechnisch kan een seksuele relatie met een bepaalde vrouw nadelig zijn omdat zij communicatie met andere vrouwen kan verstoren. Zolang andere (niet-ge trouwde) vrouwen nog potentiële kandidaten zijn, zullen zij ook meer bereid zijn met de onderzoeker van gedachten te wisselen over vertrouwelijke zaken. Ik denk echter dat de grootste bezwaren op het ethische vlak liggen. Het aangaan van een intieme relatie met een vrouw, alleen om daardoor meer wetenschappelijke informatie te verkrijgen, vind ik verwerpelijk. Wel kan ik me voorstellen dat een onderzoeker – in mijn situatie – een relatie aangaat op basis van genegenheid en naderhand uit deze ervaringen put bij het schrijven van zijn rapport. Ook dan komt hij echter gevaarlijk dicht bij het “gebruiken van mensen” voor wetenschappelijke doeleinden. Ik kan me echter voorstellen dat dit “gebruiken” acceptabel is als hij er zorg voor draagt dat de betrokken per-

soon geen schade of leed ondergaat als gevolg van zijn handelswijze. Daar komt nog bij dat zijn (tijdelijke) partner hem misschien ook wel "gebruikt" heeft voor persoonlijke doeleinden (prestige, materieel voordeel), zonder dat hij daar nadeel van ondervond. Veldwerk, zegt Hatfield (1973), is "wederzijdse uitbuiting".

Als een onderzoeker echter geparticipeerd heeft in seksuele relaties dan nog blijft het een vraag of hij daar wel expliciet over kan schrijven. Ik heb al aangeduid dat zijn "partner in het veld" daardoor onaangenaam getroffen kan worden. Het kan echter ook zijn dat bepaalde personen uit zijn directe omgeving ("buiten het veld") zulke onthullingen zouden betreuren omdat zij er ook in betrokken zijn. Tenslotte kan de onderzoeker zelf het schrijven over zo'n zeer persoonlijke aangelegenheid afwijzen als exhibitionistisch en smakeloos.

Na enige aarzeling heb ik zelf besloten wel een en ander hierover mee te delen, te meer daar alle "openhartige" boeken die er ondertussen over veldwerk geschreven zijn of wel hier niets over bevatten of wel melden dat de onderzoeker(ster) van alle seksuele "smetten" vrij is. Wie expliciete of tussen de regels door geschreven opmerkingen over veldwerk op dit punt doorneemt houdt daarvan het beeld over van de stoere, principiële, kuis en ascetische wetenschapper(ster) met wie niets te versieren viel. Alleen Malinowski (1967:257) bekent wel eens "gevallen" te zijn, maar die bekentenis was niet voor het grote publiek bestemd. Overigens laten Malinowski's bekentenissen zien dat de vrouwen van Kiriwina voor hem amper "menselijk" gezelschap waren; zij waren seksuele verzoeken. Zonder te beweren dat de personen die ik nu ga opnoemen niet principieel, niet kuis, of (nog erger) niet oprecht zijn, wil ik een paar voorbeelden geven waar veldwerkers de juist beschreven indruk van "aan mijn lijf geen polonaise" geven. Turnbull die zijn best gedaan heeft zijn onderzoeksresultaten en -ervaringen voor een breed publiek te beschrijven, vertelt in zijn boekje over de BaMuti pygmeeën in Zaïre drie maal (Turnbull 1962:142-5; 193; 242) op welk een ingenieuze wijze hij seksueel contact met een vrouw wist te voorkomen. Dit is des te merkwaardiger daar alle drie gelegenheden volkomen acceptabel waren in hun sociale kontekst, en Turnbuls wegeringen pijnlijk en beledigend geweest moeten zijn voor de betreffende vrouwen en de chieft die hen (in het derde geval) naar hem toegestuurd had als teken van welkom en gastvrijheid. Als Turnbull in zijn boeken mensen met andere gewoonten en verschijningsvormen wil voorstellen als mensen net als wij dan is het vreemd dat hij deze zeer elementaire vorm van menselijk contact met hen afwijst. Als hij zich beroept op vergaande en konsekvente participatie aan het leven

van deze mensen, waarom dan deze vorm van participatie van de hand gewezen?

Een soortgelijke ervaring had ik bij het lezen van Slaters (1976:172) verslag over haar veldwerk in Tanzania als ze schrijft dat de vrouwen geloofden dat zij en haar assistent "lovers" waren, omdat hij haar 's nachts altijd bezocht. Die gedachte bant zij voorgoed uit het hoofd van de lezer als zij er quasi-nonchalant aan toevoegt dat haar assistent 's avonds een douche bij haar nam. De literatuur (Brunt en Van Opzeeland 1976:89) vermeldt ook het geval van een Nederlandse onderzoekster die "oneerbare" voorstellen van een informant van de hand wees. Deze paar voorbeelden ontleen ik aan wat kris-kras lezen de afgelopen maanden. Als iemand mij kan wijzen op meer voorbeelden of juist tegengestelde informatie zou ik hem/haar zeer dankbaar zijn. Een duidelijk tegengesteld voorbeeld waar ik op gewezen ben is het artikel van Steward (1972) die participierend onderzoek verricht heeft in een bordeel. (Met toestemming van zijn vrouw schrijft hij er bij). Die participatie beschrijft hij tot in de kleinste details. Het is en blijft echter vreemd dat zoveel antropologen over verveling en eenzaamheid geschreven hebben en nauwelijks een van hen het onderwerp van vriendschap en seksuele relaties aanroert.

Tijdens mijn eerste onderzoek had ik lange tijd gezelschap van Yaw en hoewel Yaw er op aandrong dat ik in het dorp een vriendin zou zoeken is dat er toen niet van gekomen. Tijdens mijn tweede onderzoek was ik alleen, en was er niemand anders in Ayere met wie ik echt heel persoonlijk contact had. Verder hadden lange gesprekken met Yaw mij meer losgeweekt van mijn Nederlandse principes. Ten derde kwam ik door toeval in contact met een aardig en intelligent meisje. Mijn relatie met haar was spoedig seksueel omdat zij dat van mij verwachtte. Platonische relaties, had Yaw mij verzekerd, bestaan op die leeftijd niet.

De relatie was gebaseerd op genegenheid en wederzijdse aantrekking. Ik maakte haar echter duidelijk dat onze verhouding maar korte tijd zou kunnen duren, tot het einde van mijn verblijf in Ayere. Zij ging daarmee akkoord, maar ik realiseer me nu heel goed dat dat voor haar geen prettig vooruitzicht geweest moet zijn. Ik was daarom blij dat zij zelf vóór die tijd met mij brak omdat ze door iemand ten huwelijk was gevraagd. De man had als voorwaarde gesteld dat zij haar relatie met mij zou beëindigen, een duidelijk bewijs dat onze relatie vrij algemeen bekend was.

Onze vriendschap was op de eerste plaats een normale menselijke relatie. We waren vaak in elkaars gezelschap, praatten veel. Soms kookte zij eten voor mij maar de vrouw die dagelijks eten voor mij kookte was iemand anders. Als zij 's nachts bij mij bleef slapen verliet zij mijn kamer

in alle vroegte, een kwartier voor de eerste mensen wakker werden. Het was een "geheime relatie" zoals vele andere in Ayere. De huisgenoten speelden het spel mee en deden alsof ze niets wisten al werd er wel op gezinspeeld.

Toch kan ik niet ontkennen dat langzamerhand het "participerend" karakter van de relatie tot mij als onderzoeker doordrong. Ik begreep dat ik in een zelfde situatie verkeerde als de meeste jongeren van Ayere. Ik begreep beter waar zij over spraken en wat ik verder moest vragen. Bovendien verbeterde de relatie mijn kontakt (wat antropologen "rapport" noemen) met de respondenten. Ik was hun meer nabij gekomen, want net als zij was ik verwickeld in een affaire die eigenlijk niet helemaal korrekt was. Ik vergelijk die met een ervaring die Berreman (1962:10) had tijdens zijn veldwerk in een Himalaya dorp. Toen bekend werd dat ook hij klandestiene sterke drank serveerde in zijn huis groeide het wederzijds vertrouwen met de bewoners. Tenslotte is het ook waar dat mijn relatie met dit meisje mij de mogelijkheid bood om nogal vertrouwelijk met iemand over het onderwerp van mijn onderzoek te praten. En van die mogelijkheid heb ik gebruik gemaakt. Ik heb dat echter gedaan met haar toestemming zoals ik ook herinneringen van Yaw met zijn toestemming op de band heb opgenomen. Omgekeerd vertelde ik ook hun over mijn leven en het was juist die uitwisseling van zeer verschillende ervaringen die beide relaties zo boeiend maakte.

Participeerde ik ook in wat het tweede gedeelte van mijn onderwerp was: geboortenbeperking? Het antwoord is uiteraard ja, maar ik participeerde niet op de wijze waarop in Ayere aan geboortenbeperking werd gedaan. In mijn studie heb ik beschreven dat anticonceptionele middelen in de meeste gevallen onbetrouwbaar zijn en tot gevolg hebben dat meisjes of vrouwen tegen hun wens zwanger worden. Dit leidt vervolgens tot pogingen om de zwangerschap te onderbreken. De toepassing van abortus provocatus kan op velerlei wijzen gebeuren, maar zelden gebeurt zij op een veilige en efficiënte wijze. De mogelijke gevolgen hiervan heb ik reeds beschreven. Het lijkt mij dat niemand met mij van mening zal verschillen als ik stel dat participatie hieraan door een onderzoeker vermeden dient te worden, nog afgezien van het feit dat de betrokken gemeenschap ook zeer afkeurend staat tegenover deze praktijken. Natuurlijk is het juist om op te merken dat een onderzoeker die een seksuele relatie aangaat het moeilijk zonder anticonceptionele middelen kan stellen maar de middelen die hij aan zal wenden zullen door hun efficiëntie en veiligheid participatie in plaatselijke praktijken juist moeten uitsluiten.

Waaruit bestond mijn participatie verder? In de eerste plaats hierin dat

ik zoveel mogelijk gelijk probeerde te zijn aan de andere mensen van het dorp. Ik woonde als zij. Mijn huisvesting was niet luxueuzer dan die van andere mannen van mijn leeftijd, zeker niet de eerste maanden toen ik mijn twee bij vier meter nog deelde met Yaw. 's Morgens maakten wij een ontbijt klaar van brood met pindakaas en koffie. Na het vertrek van Yaw gebruikte ik het ontbijt gewoonlijk met Agyanka, Amo's "kleinzoon". 's Middags kocht ik eten op de markt in een "shopbar" of bij een koopvrouw langs de weg. Daarmee deelde ik het lot van de vele vreemdelingen, vaak "gastarbeiders" uit het Noorden, die het in het dorp moesten stellen zonder de diensten van een echtgenote, zuster of kind. 's Avonds kookte de vrouw van een van de kamerhuurders een maaltijd voor mij. De kwaliteit van mijn eten lag niet boven het gemiddelde van dat van mijn "dorpsgenoten", en vaak heb ik met heimelijke afgunten naar de grote stukken vis en krab in de soep van het familiehoofd gekeken.

Wonen en eten waren de meest elementaire activiteiten waar ik aan deelnam. Participatie werd moeilijker als het om werk ging. De meeste mannen werkten, minstens part-time, op het land. Ik ben slechts enkele malen met iemand meegeweest naar het land. Daar waren verschillende redenen voor. Ten eerste vond ik het werk ontzaglijk zwaar en moeilijk en bezorgde ik de ander meer last dan gemak (Een antropoloog die daar ook van mee kan praten is Köbben 1967:43). Toen ik het familiehoofd eens vertelde de volgende morgen met hem naar het land te willen gaan probeerde hij in alle vroegte zonder mij (ik lag nog op bed) weg te glippen. Ik slaagde erin hem te achterhalen, maar mijn deelname aan het wieden werd zowel voor mij als voor hem een verschrikking. Voor mij door de hete zon, de vliegen en de blaren op mijn handen. Voor Amo en zijn beide vrouwen was mijn aanwezigheid evenmin plezierig. Tot overmaat van ramp brak ik op de terugweg ook nog de kalebas met water. Een tweede reden voor mijn agrarische passiviteit was dat ik niet zo geïnteresseerd was in dit deel van hun leven, hoe belangrijk het ook was. Ten derde had ik zelf werk te doen waar ik nauwelijks mee klaar kon komen: mijn onderzoek.

Een ander belangrijk levensaspect is familielidmaatschap. Talloze antropologen hebben in hun onderzoeksverslag gemeld dat zij "opgenomen" werden in een of andere familie of clan (bijv. Middleton 1970:16-19 en Hart 1970:152-154). Meestal blijkt dat echter weinig serieus bedoeld te zijn. De verwantschapsterm die de onderzoeker opgeplakt krijgt lijkt op een "nickname", een meer handzame benaming dan zijn eigen naam, waardoor het gemakkelijker wordt hem aan te spreken. Bovendien geeft de verwantschapsterm aan hoe men zich tegenover hem dient te gedra-

gen, bijv. als tegenover een broer, of als tegenover een oom (MB). Zo verging het ook mij. Schertsenderwijs zei men mij vaak dat ik de jongere broer van Kofi Amo was, iets wat ik gretig aanvaardde en zelf voortdurend benadrukte. "Oomzeggers" van Kofi Amo noemden mij in het vervolg ook oom (*wofa*) en zijn "kleinkinderen" noemden mij grootvader (*nana*), allebei termen die respekt impliceren. Tegelijkertijd werd ik ook steeds meer Kofi Amo genoemd. Strikt logisch was dat niet, want ik was immers zijn jongere broer, maar het gebeurde.

Kofi Amo zelf speelde dit spel maar matigjes mee. Bij officiële gelegenheden, als er gasten waren, liet hij mij wel naast zich zitten, maar door de week behandelde hij mij veel meer als een kamerhuurder, zakelijk en een beetje nors. Slechts éénmaal heeft hij zich zeer positief tegenover mij uitgesproken. Het was namelijk in het begin toen Yaw nog bij mij was. Hij riep ons bij zich in zijn vergaderruimte en zei ons toen dat wij in zijn huis woonden en daarom ook onder zijn persoonlijke bescherming stonden. Als iemand ons kwaad zou berokkenen hoefden we hem maar een teken te geven dan zou hij er wel voor zorgen dat ons niets zou overkomen. Enkele weken later, toen Yaw zijn vrouw op bezoek had en er een ruzie tussen beiden uitbrak riep hij Yaw bij zich en vermaande hem in vrede te leven. Mij drukte hij op het hart Yaw gunstig te beïnvloeden. Daarna werd onze relatie echter koeler. Vaak negeerde hij mij of behandelde mij haast als een kleine jongen. Ik ben me toen erg bewust geworden van het feit dat het uiterst moeilijk is een konstant positieve relatie te hebben met mensen met wie men altijd samenleeft. Zij zien jouw onhebbelijkheden en eigenaardigheden en jij ziet de hunne. Dat is natuurlijk geen originele gedachte maar ik had er nog niet bij stil gestaan dat deze bekende eigenschap van menselijk gedrag ook gold voor de onderzoeker en zijn informanten. Dat mijn aanwezigheid in Amo's huis vaak met enige scepsis of zelfs wrevel beschouwd werd moge blijken uit twee korte passages uit het familiedagboek waarin mijn nogal negatieve relatie met Minta, Amo's jongste zoontje, ter sprake komt. De eerste passage is geschreven door Yaw.

8 augustus

Toen ik X naar mijn kamer liet komen voor een interview, kwam Minta met haar mee de kamer in. Hij wilde niet weggaan dus zette ik hem met geweld buiten de deur. Hij bleef toen voor de deur staan en maakte zoveel mogelijk herrie om ons te storen. Wolf ging naar buiten en duwde hem zachtjes weg. Minta begon daarop luid te huilen en Wolf uit te schelden voor "beest". Minta's moeder werd ook boos en mompelde iets dat ik niet verstond, maar X vertelde mij later dat ze gezegd had dat Wolf hem geslagen had. Als de jongen hem beledigd had dan had hij dat aan haar moeten rapporteren, zei zij.

12 december

Gisteren gooide Minta een steen naar mij toen ik net deed alsof ik zijn gehuil op de band opnam. (Ik deed dat wel vaker om zijn gebrul te stoppen; hij kan n.l. uren lang huilen tot ergenis van iedereen). Zijn moeder kon hem nog net tegenhouden toen hij nog een handvol stenen naar me wilde gooien. Toen ik hem enige tijd later weer zag, zei ik tegen hem dat hij een hopeloos kind was en gaf hem spelenderwijs met de achterkant van mijn hand een zcht klapje tegen zijn oor. Minta ging dit onmiddellijk aan zijn moeder vertellen, en die vertelde het weer aan Kofi Amo. Deze vroeg haar of ik op dat moment misschien dronken geweest was. Toen zij daarop ontkennend antwoordde, zweeg hij verder. Agyanka zei me later dat het zeer gevaarlijk is om een kind op het hoofd te slaan, het zou beter geweest zijn als ik hem voor zijn broek geslagen had. Kinderen, zei hij, ademen door het hoofd.

Mijn vrije tijd trachtte ik wel zoveel mogelijk in de stijl van de anderen door te brengen. Ik bracht vele uren door in de palmwijnbar, discussiërend, grappen makend en opscheppend met mannen van alle leeftijden, en soms ook met vrouwen. Ik bezocht kerkdiensten van allerlei groeperingen en hield daar (als leek!) soms een korte preek op uitnodiging van de voorganger. Waar ik biezonder veel aandacht aan besteedde waren de begrafenissen, de belangrijkste sociale gebeurtenissen. Bij zo'n gelegenheid kleeedde ik me in een rouwkleed en bracht de hele dag door met de treurende nabestaanden. Net als alle anderen schonk ik een bedrag aan geld, dat afgeroepen werd en opgetekend in een boek, ik dronk vele kalebassen palmwijn maar tegen het einde van mijn onderzoek waagde ik het pas met de menigte mee te dansen. Ik verzuimde echter te vasten op die dagen maar later realiseerde ik me dat ik daarin lang niet de enige was!

Ik wil er echter op wijzen dat al deze activiteiten geenszins het onderwerp van mijn onderzoek vormden. Die onderwerpen, verwantschap, huwelijksleven, hekserijgeloof, seksuele relaties, anticonceptie en abortus, bleken meestal juist ongeschikt voor participatie. Zelfs als men zeer ver gaat in participatie blijkt het toch moeilijk om werkelijk *deel te nemen aan wat men onderzoekt*.

6.2 Halfslachtingheid

Het tweede punt van kritiek dat men tegen participatie door antropologen aan kan voeren, is dat het halfslachtig is omdat de onderzoeker zich meestal aan participatie onttrekt als men, in een noodsituatie, een beroep op hem doet. Deze weigering om tot handelen over te gaan is gebaseerd op het principe van non-interventie. Men gaat er van uit dat interventie door de onderzoeker de wetenschappelijke waarde van het onderzoek schaadt. Interventie brengt immers een vreemd element in het sociale

proces en verhindert dus de observatie van "wat er normaal in zo'n geval gebeurt".

Men kan hier terecht zeggen dat zo'n houding bewijst dat er van werkelijke participatie geen sprake is. Werkelijke participatie maakt geen wetenschappelijk voorbehoud en mondt van zelf uit in interventie. Participerende observatie moet veranderen in "participerende interventie" (Holmberg, geciteerd door Huizer 1975:68) of, als de toestand dat vraagt, in "partisane" antropologie, om een woordspeling van Moore (1971) te gebruiken. Het is nuttig om hierbij op te merken dat tegenwoordig steeds meer wetenschappers het principe van non-interventie verwerpen. Een voorbeeld hiervan is het z.g. "action-research" waarbij interventie doelbewust wordt toegepast en daarna geëvalueerd. Het zou echter onjuist zijn te menen dat een onderzoeker in "action-research" onbeperkt mag participeren en interveniëren. Verre van dat, want spontane interventie zou weer een vertekend beeld opleveren van het veranderingsproces dat geëvalueerd moet worden. In feite is er dus geen sprake van het opgeven van "non-interventie" maar slechts van een verschuiving van het principe.

Zowel in traditioneel onderzoek als in "action-research" blijkt dat het onmogelijk is om volkomen te participeren en tegelijkertijd te observeren. Participeren en observeren zijn twee tegengestelde, elkaar uitsluitende activiteiten. Het een kan slechts naast het ander bestaan als beide een stuk van hun grondgebied aan elkaar afstaan. Ik ben het dan ook niet eens met Gold (1958) die de term "komplete participant" gebruikt voor een onderzoeker die zich voordoet als een komplete participant en niet als onderzoeker bekend is bij zijn informanten. Zoals uit bovenstaande zin al blijkt, *doet* zo iemand *zich voor* als een "komplete participant" dus *hij is het niet*. Volkomen participatie houdt in dat de persoon in kwestie stopt met stelselmatige observatie, en spontaan gaat leven, zonder wetenschappelijke bijbedoelingen. In ben het daarom wel eens met Gans' (1968:302) definitie van een "totale participant": iemand die emotioneel geheel en al geëngageerd is en pas na afloop van zijn verblijf een onderzoeker wordt. Tegelijkertijd zegt Gans (p. 304) echter dat hij twijfelt aan de mogelijkheid en aan de wenselijkheid van zo'n "totale participant".

Ik was duidelijk niet zo'n totale participant. Bijna mijn gehele onderzoek werd gekenmerkt door non-interventie. Laat ik enkele voorbeelden geven van non-interventie waar interventie voor de hand gelegen zou hebben. Ik beperk me tot mijn tweede onderzoek. Toen ik ontdekte dat scholieren "voorbehoedsmiddelen" gebruikten die geen voorbehoedsmiddelen waren, had ik hun via lezingen op de school voorlichting kun-

nen geven over betrouwbare en onbetrouwbare middelen. Ik had daarmee het probleem van ongewenste zwangerschappen in Ayere misschien kunnen verkleinen. Ik had zwangere meisjes waarvan ik vermoedde dat ze abortus wilden plegen kunnen wijzen op de gevaren die er aan verbonden waren. Ik had hen ook financieel in staat kunnen stellen de abortus te laten uitvoeren door een bekwame arts. Ik had ook kunnen proberen een gerechtelijke vervolging op gang te brengen tegen degenen die op onverantwoordelijke wijze jonge meisjes aborteerden en misschien al onherstelbaar leed veroorzaakt hadden. In Ayere alleen kende ik reeds vijf van die mensen.

Redenen voor het feit dat ik deze en andere vormen van interventie niet heb toegepast zijn gedeeltelijk wetenschappelijk en gedeeltelijk ethisch van aard (zie verder Bleek 1976b). Achteraf heb ik wel enige twijfel over de juistheid van mijn passief blijven in bepaalde situaties, maar ik kan toch zonder enige twijfel stellen dat ik nooit in alle gevallen tot interventie had kunnen komen zonder mijn onderzoek op te geven. En een tweede punt, waar ik verderop nog over zal uitweiden, is, dat de mogelijkheid tot "interventie" zich misschien veel minder voordoet dan wij wel denken.

Ik kan me ook gevallen herinneren waarin ik wel mijn persoonlijke invloed probeerde aan te wenden om iets ten goede te keren. Toen een vrouw ernstig ziek was, nam ik deel aan beraadslagingen over wat er met haar moest gebeuren. Ik probeerde haar zoon, die het laatste woord had omdat hij de behandeling betaalde, over te halen haar naar het ziekenhuis te brengen. Het ziekenhuis kon er echter niets aan doen en enkele weken later stierf zij. Een jonge vrouw die na de geboorte van haar eerste kind, 13 jaar geleden, nooit meer zwanger was geworden haalde ik over zich te laten opereren door een arts in de Volta Region (een reis van een hele dag). We reisden er samen naar toe. Nu, vier jaar later, is zij echter nog steeds zonder tweede kind. Ik ontmoette een kreupel man van een jaar of 25. Tijdens gesprekken met hem en zijn oude vader werd mij duidelijk gemaakt dat de vader hem wilde laten behandelen op een orthopedisch centrum zodat hij, met behulp van krukken of beugels, zou kunnen lopen. Het enige bezwaar was het geld. De man had een paar honderd cedi's (een cedi was ongeveer 2½ gulden) aan pensioengelden te goed, maar daar kon hij niet aankomen. Ik ben toen met de man naar Accra gereisd en heb de hele dag met hem en zijn vergeelde papieren ministeries en kantoren afgelopen. Het was een bureaucratisch labirint maar op het einde van de dag had hij het hele bedrag in handen. Wat hij er mee gedaan heeft weet ik niet maar zijn kreupel zoon zit nog steeds op een krukje voor de deur van het huis.

Deze opsomming klinkt wel wat negatief. Is het toeval dat de weinige "interventies" die ik ondernam niets opleverden? Misschien, misschien ook niet. Een indruk die ik echter niet van me af kan zetten is dat er een zekere hoogmoed en overschatting van eigen kunnen steekt in de interventie-gedachte. Men neemt te gemakkelijk aan dat de onderzoeker door zijn hogere opleiding, door zijn bredere visie, door zijn konnekties, door zijn blanke huid en door andere uitstekende kwaliteiten die hij bezit op zijn eentje de gemeenschap of individuen uit die gemeenschap kan beïnvloeden of helpen. Daaruit spreekt een naar ethnocentrisme en paternalisme riekkende filosofie. Daaruit spreekt ook een achterhaald simplisme als zouden mensen spontaan hun gedrag wijzigen zodra ze andere informatie krijgen. Daarmee wil ik niet zeggen dat de onderzoeker niets kan en mag doen buiten zijn onderzoek, maar ik geloof wel dat dat zelden zo beslissend en ingrijpend kan zijn dat het woord "interventie" er bij past. De onderzoeker zal zijn actieve bijdragen aan verbeteringen vaak slechts kunnen ontplooiën in zijn contacten met enkele individuen en dan alleen nog *als die er om vragen*. Bewustwording moet daar aan voorafgaan. Wie bewustmaking van problemen tijdens het onderzoek ook als een vorm van (indirekte) interventie wil beschouwen zal dan van mij te horen krijgen dat in dat geval mijn gehele onderzoek één lange poging tot interventie was. Een treffend maar, heb ik het gevoel, geflatteerd beeld van een bewustmakend onderzoek is dan van Duvignaud (1970) in een Tunesisch dorp. Een van de bewoners die geciteerd wordt zegt: "Wij zijn anders gaan leven omdat we nu *kijken* naar onze manier van leven" (p.230) en een ander: "Jullie vragen hebben ons wakker geschud" (p.250).¹¹ Samenvattend kan ik geen duidelijke konklusie formuleren over dit onderwerp. Van de ene kant zou ik willen benadrukken dat non-interventie het bewijs is van de halfslachtigheid van participatie door onderzoekers (daarmee tevens implicerend dat wel-interveniëren een onderzoek onmogelijk maakt). Van de andere kant wil ik daar echter bij aantekenen dat non-interventie niet alleen het lot van de onderzoeker is maar ook wat van de onderzochten. Vanuit dat gezichtspunt zou men dus kunnen verdedigen dat non-interventie en totale participatie niet onverengbaar hoeven te zijn.

6.3 Vrijblijvendheid

Tot nu toe heb ik twee bezwaren tegen participatie besproken, n.l. de beperktheid en de halfslachtigheid ervan. Een derde bezwaar is nauw met het voorafgaande verbonden en heeft betrekking op de vrijblijvendheid

van participatie. De term “vrijblijvendheid” is misschien wat verwarrend omdat non-interventie ook een element van vrijblijvendheid in zich draagt. Met “vrijblijvendheid” bedoel ik hier echter het gebrek aan persoonlijke betrokkenheid *omdat het toch maar tijdelijk is*. Er hoeft geen twijfel aan te bestaan dat ervaringen van een participerende observant wezenlijk verschillen van die van een “native”, omdat de eerste slechts een tijdelijke rol speelt terwijl de laatste geen alternatief heeft. Het perspectief dat de onderzoeker heeft (afronden van onderzoek, naar huis terug keren, publiceren van gegevens, enz. enz.) is zo totaal verschillend van dat van zijn informanten, dat het hem belet hun ervaringen te delen. De emotionele, maar ook de cognitieve, inhoud van de ervaringen vanwaaruit hij schrijft verschilt hemelsbreed van die van zijn informanten. Ook om die reden zal participerende observatie altijd een zeer gebrekkig middel blijven. De mogelijkheid tot *verstehen* blijft beperkt, zolang de onderzoeker wel “in maar niet van de wereld is” om een bijbelse term te gebruiken. Dat betekent dat enkel een “totale participant” (in de zin die Gans er aan gegeven heeft) in staat is om een ervaring van binnenuit te beschrijven. We hebben echter ook gezegd dat de “totale participant” niet tot stelselmatig observeren komt en dus ook niet tot rapporteren. Ik acht het echter wel mogelijk dat een “totale participant”, zonder dat hij het van te voren heeft voorzien, zijn status van “totale participant” verliest en “een ander leven gaat leiden” vanwaaruit hij kan reflecteren op zijn vorige bestaan. Het lijkt mij dat zo’n situatie kan leiden tot de meest levendste en doorvoelde beschrijvingen van een stuk sociale werkelijkheid. Voorbeelden hiervan zijn verschillende boeken van George Orwell, zoals “Down and out in Paris and London” waarin hij zijn ervaringen van uitzichtloze armoede heeft opgetekend, en “Homage to Catalonia” waarin hij verslag doet van zijn deelname aan de Spaanse Burgeroorlog. Andere boeken waar men aan kan denken zijn memoires of dagboeken zoals bijvoorbeeld Valdés’ “Dagboek uit een Chileens Concentratiekamp” of Solsjenitsyns eersteling, “Eén dag van Ivan Denisovitsj”. In het laatste boek wordt een dag in een Siberisch strafgevangenis beschreven die de auteur zelf als gevangene beleefd heeft. Nog interessanter wordt het als een “totale participant” zich later ontwikkelt tot sociale wetenschapper en een poging doet niet alleen zijn vroegere leven van binnenuit te beschrijven maar die beschrijving ook in te passen in een sociologisch kader. Dit geldt voor Pilcher die ongeveer 10 jaar een dokwerker was in Portland, een havenplaats aan de Westkust van de Verenigde Staten, en jaren later als antropoloog een studie schreef over de dokwerkers van Portland (Pilcher 1972). Nog een andere mogelijkheid is de informanten

zelf aan het woord te laten zoals Lewis (bijv. 1959 en 1964) vaak gedaan heeft.

Het verschil in ervaring tussen een participierend waarnemer en een “totale participant” wordt treffend verwoord door Orwell (1966:34), in zijn zojuist genoemde boek over zijn leven als landloper in Parijs en London.

“Mijn geld smold weg tot acht franc, tot een franc, tot vijftentwintig centime. En aan vijftentwintig centime heb je niks want je kunt er alleen maar een krant voor kopen. Dagenlang aten we droog brood en toen had ik in tweeënhalve dag helemaal niks meer te eten. Dit was een beroerde ervaring. Er zijn mensen die drie weken of nog langer vasten bij wijze van kuur. Volgens hen is vasten na de vierde dag heel prettig. Ik weet het niet omdat ik nooit langer dan drie dagen heb gevestigd. Misschien is het anders als men het vrijwillig doet en aan het begin niet al ondervoed is.” (vert. J. Waasdorp).

Observatie 7

In het voorafgaande hoofdstuk heb ik aangegeven dat de eerste helft van de term “participerende observatie” vaak, zo niet altijd, met een korreltje zout genomen dient te worden. Hetzelfde geldt voor de tweede helft, want

naar het voorafgaande hoofdstuk heb ik aangegeven dat de eerste helft van de term “participerende observatie” vaak, zo niet altijd, met een korreltje zout genomen dient te worden. Hetzelfde geldt voor de tweede helft, want wat bedoel ik als ik zeg dat ik via participerende *observatie* het probleem van abortus provocatus in een Ghanees dorp heb bestudeerd? Zoals gezegd bedoel ik er niet mee dat ik zelf abortus heb toegepast en nog minder dat ik het ondergaan heb. Heb ik het dan gezien door een spleet van het gordijn? Ook hierop is het antwoord: neen. Wat ik bedoel is dat ik niet volstaan heb met het interviewen van enkele vrouwen en aborteurs, maar dat ik tijdens mijn verblijf in het dorp gevallen van abortus “mee-gemaakt” heb. Ik was in staat de reacties van bepaalde mensen hierop waar te nemen, ik zag welke gevolgen de abortus had voor de vrouw die hem ondergaan had, ik hoorde hoe zij zelf over de ervaring sprak, enz. enz.

Ik wil hier een passage uit een van de dagboeken aanhalen om een idee te geven van wat ik onder “meemaken” versta. Het gaat over een meisje van 17 jaar dat in hetzelfde huis woonde als ik, de oudste dochter van Amo's vrouw. De passage is tevens een voorbeeld van mijn “non-inter-ventie”.

21 november

Na de vakantie kwam Nina terug uit Kumasi met een gezwollen been. Ik vroeg haar wat er gebeurd was en zij antwoordde dat zij mij later alles zou vertellen. Even later zag ik haar bij de kliniek waar zij verschillende uren moest wachten voor zij aan de beurt was. Weer enige tijd later liet Nina's moeder mij weten dat zij mij wilde spreken. Zij kwam met Nina in mijn kamer en toonde mij een diepe wond op Nina's bovenbeen. Zij vertelden mij dat Nina na de abortus plotseling hevige pijnen gevoeld had en naar haar neef was gegaan voor een (gratis) injectie. (N.B. de neef heeft noch de bevoegdheid, noch de bekwaamheid tot het geven van injecties). De injectie veroorzaakte na enkele dagen een abces.

Toen zij in Kumasi was ging zij naar het ziekenhuis waar men het abces opensneed. De verpleegster in de dorpskliniek weigerde haar echter verder te behandelen en zei dat ze

naar het missie ziekenhuis in een nabijgelegen (25 km) stadje moest gaan. Haar moeder vroeg me te bemiddelen zodat zij toch in de dorpskliniek behandeld zou kunnen worden. Ik vermoed dat ze daar twee redenen voor had. Ten eerste was ze bang dat de ware oorzaak van de ontsteking aan het licht zou komen en dat de politie er bij gehaald zou worden. Ten tweede dacht ze aan de financiële consequenties van een verblijf in het ziekenhuis.

Ik raadde hen aan toch naar het ziekenhuis te gaan en zij antwoordden dat ze dat morgen zouden gaan doen omdat het vandaag te laat geworden was. In de avond kwam Nina met een emmer heet water naar mij toe en vroeg mij de wond schoon te maken. Ik antwoordde dat ik zonder schoon verband niets kon doen.

De volgende morgen verlieten Nina en haar moeder het huis in alle vroegte. Naderhand ontdekte ik dat zij niet naar het ziekenhuis waren gegaan, maar naar een regeeringskliniek in een dorp ongeveer 20 km verderop.

Geneeskundige hulp in een regeeringskliniek is namelijk gratis. In de middag kwamen zij terug. Nina vertelde mij dat ze haar geholpen hadden en medicijnen hadden gegeven. Ze moest terug komen als de medicijnen op waren.

Deze en soortgelijke ervaringen gaven mij een beter inzicht in de verschillende facetten van abortus provocatus dan ik verworven zou hebben door louter interviews. Bovendien riepen deze gebeurtenissen weer vragen bij mij op die ik anders nooit had kunnen stellen.

Toch kan ik me voorstellen dat iemand opmerkt: als je dat "participerende observatie" noemt, kunnen we die term beter afschaffen want hij wekt alleen maar verwarring. Ik ben best bereid aan die oproep gevolg te geven, maar dan moet er wel een nieuwe term gevonden worden. Zolang dat nog niet is gebeurd blijf ik gebruik maken van de oude term aangezien die, hoe misleidend hij ook moge klinken, door een groot aantal wetenschappers op gelijke wijze wordt verstaan. Die eensgezindheid moet vooral worden toegeschreven aan het feit dat participerende observatie gesteld wordt tegenover een andere techniek van onderzoek: het interview. Men heeft de neiging om onderzoek dat niet tevreden is met verbale informatie maar deze informatie controleert in de werkelijkheid, participerende observatie te noemen. Men gaat er blijkbaar van uit dat er in zo'n geval allicht sprake is van enige participatie en zeker van enige observatie.

Ik kan trouwens ook talloze voorbeelden van directe observatie geven, en dat betreft dan niet eens alleen zaken die het daglicht gerust kunnen verdragen. Bijvoorbeeld de ruzie tussen Amo's twee vrouwen.

Voor een bezoeker (dus: voor een weinig-participerende observeerder) lijken Amo's beide vrouwen een uitstekende relatie te hebben. Je kunt ze 's avonds gezellig keuvelend bij elkaar zien zitten, ieder op de drempel van haar eigen kamer met Amo in het midden. Af en toe breken er echter ruzies uit die twijfels doen rijzen over de vreedigheid in Amo's huwelijken.

Op één avond, het is al erg laat, word ik wakker van een hevig kabaal op het eif.

Scheldende en krijsende vrouwenstemmen. Ik aarzel en bedenk dat het beter is mij er niet te veel mee te bemoeien (non-interventie!). Het zou trouwens aanmatigend zijn als ik dat wel deed; ik weet niet eens waar het over gaat. Het lijkt me ook beter mijn gezicht niet te vertonen. Mijn deur heeft echter een kier van enkele centimeters en ik word een omgekeerde voyeur. Ik kan Theresa zien bij het licht van een lantaarn en hoor de stem van Amo's andere vrouw, Asantewa. Tussen hun schelden door hoor ik Amo stotterend pogingen doen hen te kalmeren. Zij storen zich echter nergens aan en de hele buurt kan meeluisteren.

De "konversatie" gaat zo snel en er zitten zoveel onbekende woorden in dat ik er niets van versta. Ik krijg plots het lumineuze idee om de scheldpartij op de band op te nemen. Ik hou de microfoon in de kier van de deur en de volgende dag wordt de band zorgvuldig vertaald door mijn assistent: "Jij met je scheve kont; je bent zwart en smerig; je kunt beter 's middags dan 's avonds een bad nemen; jij met je gespleten hiel" enz. enz. Deze uitbarsting had een voor- en een nageschiedenis waar ik me de daarop volgende dagen mee bezig ging houden. Er kwamen belangrijke zaken boven water. Ik betwijfel of ik al deze informatie ooit verzameld zou hebben als ik geen getuige van de ruzie geweest was.

Ik wil tegelijkertijd echter benadrukken dat tijdens mijn onderzoek observatie het interview niet kon vervangen. Observatie is volledig gebonden aan tijd en plaats. Het is dan ook onwaarschijnlijk dat een antropologisch onderzoek het ooit geheel en al zonder interview kan doen. Het interview schept een mogelijkheid tot het inwinnen van informatie over gebeurtenissen die *niet hier en nu* plaats vinden. Bovendien kunnen waargenomen gebeurtenissen in een interview toegelicht worden. De afhankelijkheid van het interview neemt toe naarmate de gebeurtenissen die men bestudeert minder de aanwezigheid van (vreemde) toeschouwers verdragen. Dit laatste geldt in sterke mate voor het onderwerp van mijn onderzoek. Als ik enkel zou mogen schrijven over de seks en geboortenbeperking die ik zelf gezien heb, zou ik er beter het zwijgen toe kunnen doen.

Verscheidende auteurs hebben er op gewezen dat het overgrote deel van onze sociologische kennis gebaseerd is op wat mensen *gezegd* hebben dat ze doen. Als men nu bedenkt hoeveel redenen mensen kunnen hebben om hun gedrag iets (of heel) anders voor te stellen dan het eigenlijk geweest is, en bovendien, hoe vergeetachtig mensen zijn, dan kan men terecht pessimistisch worden over de kwaliteit van onze sociologische kennis. In een zeer lezenswaardig boekje dat hij de suggestieve titel "Knowledge from what?" meegaf gaat Phillips (1971) uitgebreid in op dit probleem. Als mensen zozeer geneigd zijn, bewust en onbewust, informatie te verdraaien, dan is het een uiterst belangrijke zaak de mensen die ons informeren zo goed mogelijk te leren kennen. Van iemand die wij goed kennen is het veel gemakkelijker te achterhalen (of te taxeren) of hij de waarheid spreekt dan van een vreemde. Bovendien zijn wij beter in

staat de inhoud en de vorm van de vraag af te stemmen op de persoon van de informant. Daardoor wordt niet alleen de betrouwbaarheid van het antwoord bevorderd, maar ook de geldigheid, d.w.z. de zekerheid dat het antwoord ook inderdaad een antwoord op de vraag is. Het is in dit opzicht dat observatie een ondersteuning is voor het interview. Omgekeerd, is de enquête om precies deze redenen een onzekere zaak: de enquêteur kent zijn informant niet, dus weet hij niet of hij zijn vraag begrijpt, noch of hij de waarheid spreekt.

In het vervolg van dit hoofdstuk zal ik trachten aan te tonen dat mijn "observaties" niet het interview vervangen maar het ondersteunden, en wel om drie redenen: ze gaven mij de gelegenheid (1) de verkregen informatie te *kontrolleren*, (2) te *interpreteren* en (3) *nieuwe verbanden* te ontdekken.

Ik heb gezegd dat observatie de mogelijkheid biedt informatie te *kontrolleren*. Deze stelling behoeft weinig betoog. Als een oude vrouw mij vertelt dat ze dertig is, dan kan ik aan de rimpels in haar gezicht zien dat ze zich vergist. Maar gebeurt het ook dat informanten bewust de feiten verdraaien? Als iemand zegt dat hij de hele dag geen hap eten door zijn keel heeft kunnen krijgen omdat hij zo bedroefd is over de dood van zijn allerdierbaarste "moeder", maar ik heb hem toevallig op een stil plekje zien eten, dan weet ik dat zijn verklaring niet helemaal korrekt is. Ik moet echter zeggen dat ik zeer veel moeite heb mij een voorval te herinneren waarbij directe observatie uitwees dat men mij met opzet onjuiste informatie had gegeven. Ook bij het voorbeeld hierboven kan men waarschijnlijk niet spreken van opzettelijke onjuiste informatie. De informant wil geen informatie geven; hij spreekt slechts een stereotype zin uit waar hij mee aan wil geven hoezeer hij geschokt is door de dood van dit familielid. Zijn uitspraak verwijst naar een konventie, een regel dat men op de dag dat een familielid begraven wordt behoort te vasten. We hebben hier te maken met het probleem van "wet en werkelijkheid", waar Köbben (1971:193-205) een veel geciteerd artikel over geschreven heeft.

Het feit dat ik me geen enkel voorbeeld kan herinneren van bewust gegeven, onjuiste informatie die ik door eigen observatie kon corrigeren is veelbetekenend. Informanten zullen niet gauw onjuistheden vertellen als de kans bestaat dat de onderzoeker hen daarop zal betrappen. Ik zeg niet dat ze niet zullen liegen, maar ze zullen dat enkel doen over zaken die niet te controleren zijn. Dat betekent dus dat observatie als controleermogelijkheid *preventief* werkt, hetgeen echter niet minder efficiënt is.

Direkte observatie mag misschien dan weinig bedrog aan het licht brengen, toch heb ik vaak informanten betraapt op het moedwillig geven

van valse informatie. Zoals uit het volgende voorbeeld zal blijken, kon ik dat omdat ik, door andere, meer betrouwbare personen, reeds op de hoogte gesteld was van bepaalde feiten uit het leven van de informant.

Oduraa, een vrouw van 36, is vijf maal gescheiden, en woont nu samen met haar zesde partner. Haar oudere broer heeft mij dit en vele andere zaken over haar verteld. Als zij, tijdens een interview, mij vertelt over haar huwelijken schakelt zij van de derde naar de zesde partner over en rept met geen woord over de nummers 4 en 5. Toch heeft zij van beide mannen een kind gekregen. Er kunnen verschillende redenen zijn waarom zij dit doet. Het is een lang interview en zij begint ongeduldig te worden, misschien denkt ze het interview zo te bekorten. Ook is het mogelijk dat zij niet meer aan deze mannen wil denken omdat ze haar unfair behandeld hebben. Een derde mogelijkheid is dat ze zich schaamt voor vijf scheidingen. Echtscheiding is vrij normaal, maar vijf is wel een beetje veel. Men zou kunnen gaan denken dat het aan haar ligt.

Als ik tijdens het interview lachend de namen noem van partners 4 en 5 vliegt ze op en vraagt half-boos, half-verbaasd wie me dat verteld heeft. Dan vertelt ze me over haar huwelijk met deze twee mannen.

Tijdens het tweede onderzoek was Oduraa een van de vrouwen die het konsultaiebureau bezocht en daar door een van de verpleegsters werd geïnterviewd. Op de vraag of ze ooit abortus had gepleegd antwoordde zij ontkennend. Inmiddels had ik echter al vernomen van iemand anders dat zij twee maal geaborteerd was door een "dispenser". Beide keren was zij enkele weken ziek geweest. Ik heb dit onderwerp niet meer bij haar aangevoerd. Het leek me dat zij geen prijs zou stellen op een gesprek waarna zij eerst herinnerd zou worden aan deze onprettige ervaringen en vervolgens gekonfronteerd zou worden met het feit dat ze onjuiste informatie had gegeven. Ik heb toen alleen de verdere informatie over haar genoteerd op haar vragenlijst.

Deze twee voorbeelden illustreren het feit dat het opsporen van onjuiste informatie meestal geschiedde via reeds verkregen, meer betrouwbare informatie. Er is hier dus sprake van directe observatie, maar wel is het zo dat deze meer betrouwbare informatie verkregen kon worden dankzij mijn betrekkingen met verschillende familieleden, opgebouwd tijdens een lang verblijf in hun dorp, in hun huis, m.a.w. door participerende observatie.

Een tweede voordeel van observatie is dat het een mogelijkheid biedt informatie te interpreteren. Ik geef daar drie voorbeelden van.

1. Fofie, een vrouw van 32 jaar, die in hetzelfde huis woont als ik, zegt dat ze getrouwd is. Wat moet ik me voorstellen bij "getrouwd"? Ik zie dat ze alleen woont met haar kind, er is geen man, te bekennen. Na enkele maanden komt een man bij haar op bezoek, haar echtgenoot, die enkele dagen later weer vertrekt. Deze observaties helpen mij om het woord "getrouwd" in haar situatie beter te begrijpen.
2. Bij mijn vragen naar hekserijgeruchten waren er negen mensen die zeiden geen enkel geval van hekserij te kennen. Nu waren dat bijna allemaal mensen die zelf zeer nauw bij hekserijgeruchten betrokken waren. Nana Konadu (IV,4) bijvoorbeeld, Amo's

moeder, was een van hen, en uitgerekend zij werd door negen mensen van de familie een heks genoemd die kinderen en volwassenen in de familie gedood had. Volgens een was zij zelfs naar een heilgdom in het westen van het land gebracht waar zij haar daden bekend had. Konadu is waarschijnlijk zeer goed op de hoogte van de verdere dingen die er tegen haar bestaan. Dankzij deze kennis kan ik haar bewering dat ze geen enkel hekserijgeval kent als onwaar aanmerken (kontrolé) maar ik kan meer, ik ben ook in staat om haar zwijgen te *interpreteren* als zeer duidelijk spreken. Haar zwijgen *bewijst* voor mij dat ze zich bewust is van haar precare situatie, en dat hekserij zo'n groot probleem voor haar is dat ze er niet over kan praten.

Dat geldt niet alleen voor de beschuldigten. Een andere vrouw, die ook ontkent iets van hekserij te weten, had een dochter die van hekserij beschuldigd was en waarvan gezegd werd dat ze gedood was door Tigare, een anti-hekserij medicijn. Haar eigen man, zo was me verder verteld, was gedood door de hekserijpraktijken van Konadu. Het was duidelijk dat ook haar zwijgen geïnterpreteerd moest worden als spreken.

3. Amo, het familiehoofd, vertelt mij dat hij de leider is van de "Apostolische Kerk" in het dorp. Ik begin over hem te denken in termen van "religieus leider". Als ik zondagmorgen de dienst in de kerk bijwoon tref ik een handjevol vrouwen aan die allemaal tot zijn familie behoren, een priester, die zijn "schoonzoon" is en bij hem in de schuld staat, en Amo zelf die op een trommel slaat. Ook latere bezoeken bieden ditzelfde, enigszins zielige, tafereel. Het "religieus leiderschap" van Amo houdt helemaal geen maatschappelijke prestige in. Integendeel, de observatie leert me juist hoe weinig prestige hij op dit gebied bezit.

Ik ben ook geneigd het eerdergenoemde voorbeeld van het (niet) vasten op een begrafenis in deze zin op te vatten. Mijn observatie van een etend persoon biedt mij een mogelijkheid diens verklaring over vasten te interpreteren als een niet-letterlijk-op-te-vatten uitdrukking van rouwbeklag. Soortgelijk commentaar zou ik kunnen geven bij opmerkingen van mannen over het gezag dat zij (beweren te) hebben over hun vrouw en kinderen, of over het succes dat zij (beweren te) hebben bij vrouwen. Mijn observaties wezen n.l. vaak uit dat ze dat gezag en succes niet hadden. Een ander voorbeeld is de reeds beschreven scheldpartij tussen Amo's beide vrouwen. Mijn observaties op dat middernachtelijk uur stelden mij in staat hun "goede relatie" en Amo's "vreedzame huwelijk" juist te taxeren. Kortom, door het zien van al deze gebeurtenissen kon ik verbaal gedrag vaak interpreteren als een bedekking van ongeoorloofde of beschamende feiten.

Als derde voordeel van observatie heb ik genoemd dat het de onderzoeker in staat stelt *nieuwe verbanden* te ontdekken. Deze mogelijkheid vloeit logisch voort uit de voorafgaande, het beter kunnen interpreteren van informatie. Ik zal dat duidelijk maken aan de hand van de drie reeds gegeven voorbeelden.

1. Het "huwelijk" van Fofie (en vele andere vrouwen!) maakte mij duidelijk dat het

zeer onjuist zou zijn in mijn analyse alle huwelijken over een kam te scheren. Als ik de rol van de vader in het socialisatieproces van de kinderen of de man-vrouw relatie in het huwelijk wil onderzoeken, dan maakt het een wezenlijk verschil of man, vrouw en kinderen bij elkaar wonen of niet, en als dat laatste het geval is dan maakt het ook weer erg veel uit of de man 200 meter of 200 kilometer weg woont.

Natuurlijk, dit zijn allemaal dingen die je de informant ook kunt vragen, maar je moet eerst maar op het idee komen de vraag te stellen. Vanuit de Nederlandse situatie zou je er niet zo gauw toe komen; je moet het eerst zelf *gezien* hebben eer je op zulke vragen komt.

2. Het zwijgen over hekserij door bepaalde mensen en het vrijmoedig erover praten door anderen, bracht mij er toe om niet alle hekserijbeschuldigingen over een kam te scheren. Sommige beschuldigingen, zo realiseerde ik mij werden intens gevoeld, andere helemaal niet. Het was duidelijk dat hekserijbeschuldigingen soms gezien moeten worden als persoonlijke uitingen van haat en agressiviteit, soms als interessante roddelpraat, en soms als verklaringen voor onheil die de beschuldigde zelf in verlegenheid brachten. Dit leidde er toe drie typen van hekserijbeschuldiging te onderscheiden: een religieus, een psychologisch en een roddeltype. Deze drie verschillende typen behoefden ook verschillende verklaringen.
3. Het voorbeeld van de etende man op de begrafenis die beweert niet te kunnen eten van verdriet bracht mij op een idee aangaande de betekenis van de taal in het sociale leven. Ik ging beter letten op de diskrepantie tussen "wet en werkelijkheid", en praatte er over met sleutelinformanten. Dit leidde tot nieuwe inzichten, bijv. dat de intensiteit van het rouwbeklag van de verschillende familieleden tijdens een begrafenis niet altijd een weerspiegeling is van hun goede relatie met de overledene, maar vaak juist omgekeerd evenredig daaraan is. Dat wil zeggen, de familieleden die het meest met de overledene overhoop gelegen hebben wendden het meest verdriet voor om zodoende alle verdenking van zich af te wentelen dat zij verantwoordelijk zouden kunnen zijn voor de dood van de overledene.

Samenvattend kunnen we dus zeggen dat er heel wat minder observatie in participerende observatie zit dan de term doet vermoeden. De onderzoeker die van deze methode gebruik maakt zal zich toch hoofdzakelijk moeten richten op wat hij hoort van anderen. Daarmee is echter het belang van observatie geenszins aangetast want de weinige dingen die hij *ziet* helpen hem wat hij hoort te controleren, te interpreteren en te verklaren.

Een onderzoeker is meestal een vreemdeling in een bepaalde gemeenschap. Hij probeert zijn vreemd zijn (in actieve en passieve zin) echter op te heffen, zoals we gezien hebben, door een zo groot mogelijke deelname aan het leven in die gemeenschap. Vreemd-zijn wordt dus duidelijk ervaren als een nadelige faktor. Het klinkt dan ook paradoxaal als men tegelijkertijd hoort beweren dat de onderzoeker het voordeel heeft een outsider te zijn. Deze twee opvattingen zijn echter niet noodzakelijk met elkaar in tegenspraak omdat onder vreemdheid iets anders verstaan wordt dan onder outsider-zijn. "Vreemdheid" betekent in dit verband *onbekendheid* met en bij, als gevolg van het feit dat de onderzoeker van elders is. Met "outsider" bedoelt men iemand die zijn *belangen* ergens anders heeft omdat hij van elders is. Het is waar dat de vreemdeling altijd een outsider is, maar de outsider hoeft niet persé een vreemdeling te zijn in de zin hier geschetst. Dit enigszins theoretische onderscheid blijkt in de praktijk echter moeilijk te verwezenlijken want het is natuurlijk niet zo dat die z.g. outsider werkelijk geen belangen heeft binnen de gemeenschap. Waarom zou hij er anders komen wonen? Waarom zou hij zich anders zo inspannen om van alles te weten te komen? Enzovoorts, enzovoorts. Dit zijn vragen die ook zijn informanten stellen, ofwel bij zichzelf, ofwel rechtstreeks aan de onderzoeker. De poging om opgenomen te worden in een gemeenschap en tegelijkertijd de status van outsider te behouden blijkt dan ook een uiterst moeilijke te zijn, en heeft menig antropoloog in konflikt gebracht met zichzelf en/of zijn informanten. Jarvie (1969:505) zegt dan ook dat men niet tegelijkertijd een vriend en een vreemdeling kan zijn.

Welke zijn echter de voordelen die men toeschrijft aan de status van outsider? Ik onderscheid er hier drie: 1) hij geniet bijzondere voorrechten, 2) hij neemt een neutrale positie in, 3) van buiten af komend heeft hij een beter zicht op de gemeenschap.

Wat het eerste punt betreft, het voorrecht fouten te mogen maken

wordt gegeven aan iemand die “niet beter weet”, d.w.z. aan de vreemdeling maar niet aan de outsider die goed op de hoogte is. In de praktijk wordt iedere outsider echter verondersteld enigszins onbekend te zijn met de gebruiken van de gemeenschap en onderzoekers maken daar soms dankbaar gebruik van. In Kwahu bestonden er verschillende spreekwoorden die dit voorrecht van de vreemdeling beaamden. “De vreemdeling is als een kind”, implicerend dat je hem zijn fouten niet kwalijk kunt nemen, hij is immers een kind dat alles nog moet leren. Dezelfde betekenis zit opgesloten in het gezegde: “de vreemdeling breekt geen wet”.

Over het tweede voordeel, dat de outsider een neutrale positie inneemt, is reeds veel geschreven. Het feit dat de onderzoeker niet tot het dorp of de familie behoort kan voor informanten een reden zijn om hem bepaalde zaken toe te vertrouwen die juist over het dorp of de familie gaan. Dit voordeel werkt voornamelijk bij het verkrijgen van vertrouwelijke informatie die voor bepaalde leden van de groep ongunstig is. Merton spreekt in dit verband van “stranger value”. Van de ene kant is het waar dat de outsider niet betrokken wordt in het uitwisselen van roddelpraat — Gluckman (1963:313) merkt op dat precies daaruit blijkt dat hij een outsider is — maar van de andere kant kan hij, juist omdat hij een outsider is, bepaalde dingen aan de weet komen die voor veel insiders verborgen gehouden worden. Mensen kunnen hem bepaalde geheimen toevertrouwen omdat ze weten dat hij niet aan het roddelproces deel neemt.

Ik heb dat zelf ervaren tijdens mijn gesprekken met informanten over hekserij in hun familie. Het geloof in heksen uit zich in verdachtmakingen van en geroddel over familieleden. Het is vaak — maar zeker niet altijd — verbonden met gevoelens van afgunst of antipathie jegens deze familieleden. Aangezien Amo's gehele familie verdeeld was in allerlei facties waarvan sommige elkaar gedeeltelijk overlaptten, was het voor een familielid niet raadzaam een ander familielid te vertellen welke personen hij allemaal van hekserij verdacht. Het zou wel eens kunnen zijn dat hij daarmee een ernstig konflikt veroorzaakte in de familie. Bovendien zou de persoon met wie hij in gesprek was, zelf een van de door hem verdachte heksen kunnen zijn. Dit gevaar was afwezig in een gesprek met mij, de onderzoeker; men hoefde niet bang te zijn mij te beledigen of in het harnas te jagen door het citeren van verdachtmakingen. Ik was immers een outsider, ik behoorde niet tot de familie.

Mijn neutraliteit verminderde echter tegen het einde van mijn onderzoek. Herhaaldelijk was gebleken dat ik erg veel wist over de afzonderlijke leden van de familie, zowel de gestorvenen als de levenden en het

scheen me toe dat sommigen dit beschouwden als iets bedreigends. Aanvankelijk demonstreerde ik mijn grote kennis van familie zaken. Het was bijvoorbeeld de gewoonte om bij het drinken van palmwijn eerst iets op de grond te plengen onder het aanroepen van een of meerdere voorouders, een familielid of een geliefde. Om mijn (quasi-)lidmaatschap aan de familie en mijn status daarin te benadrukken riep ik soms verre voorouders aan die ternauwernood bij de aanwezigen bekend waren. Zo'n demonstratie oogstte meestal veel succes. Een andere gelegenheid waarbij mijn meer-kennis aan het licht kwam was tijdens het afnemen van interviews. Als een informant informatie achterhield of verdraaide liet ik hem soms merken dat ik het een en ander reeds wist. Een voorbeeld daarvan heb ik reeds gegeven in mijn weergave van het interview met Oduraa (zie pag. 70). Toen ik me later realiseerde dat deze meer-kennis bepaalde mensen zou kunnen irriteren, ben ik begonnen er minder demonstratief mee om te gaan. Toch kon ik het bij sommige gelegenheden niet laten weer van mijn expertise blijk te geven aangezien ook de andere aanwezigen dat deden.

Het begrip neutraliteit moet niet alleen begrepen worden in termen van politieke en materiële belangen; het heeft ook iets te maken met geloofsvoorstellingen, bijvoorbeeld geloof in hekserij. Zoals ik eerder heb uiteengezet, gelooft men dat nauwe relaties tussen mensen groot gevaar lopen geïnfecteerd te worden door hekserij. Talloze spreekwoorden en liederen bevestigen dat de persoon met wie je het best kunt vinden, een heks kan zijn die je ondergang nastreeft. Heksen, zegt men, maken juist gebruik van intieme relaties om hun slachtoffer des te vernietigender te kunnen treffen. De titel van een uiterst populair lied luidt: "Vrees degene die dichtbij je is". Het blijkt dan ook dat informanten bijna uitsluitend familieleden en andere nauwe relaties van hekserij verdenken. Het ligt voor de hand dat binnen deze ideologie het begrip "neutraliteit" extra geruststellend is en dat de outsider in dubbele zin een ongevaarlijk persoon is tegenover wie men niet zo behoedzaam hoeft te zijn.

In dit verband heb ik me afgevraagd ik hoeverre een onderzoeker die te veel van zijn neutraliteit verliest het risico loopt van hekserij verdacht te worden. Uit de literatuur herinner ik mij alleen het relaas van Laura Bohannan (Bowen 1964:251-263) die beschrijft hoe zij tijdens haar onderzoek bij de Tiv in Nigeria verwickeld raakt in beschuldigingen van hekserij. Ik moet echter op twee zaken wijzen. Ten eerste wordt bij de Tiv hekserij minder dan bij de Kwahu exclusief aan verwanten en kennissen toegeschreven. Ten tweede blijft de lezer in het ongewisse over de vraag in hoeverre haar boek elementen van fictie bevat; zij noemt het zelf name-

lijk nadrukkelijk een "anthropological novel". Ik heb nooit iets gemerkt van dergelijke verdenkingen tegen mij, hoewel er toch drie mensen van de familie stierven en een ernstig ziek werd gedurende de tijd van mijn verblijf bij hen. Zelfs al zouden zulke verdenkingen echter bestaan hebben dan is het nog onwaarschijnlijk dat ze mij ter ore zouden zijn gekomen, want beschuldigingen van hekserij vinden, evenals roddelpraat, hoofdzakelijk plaats achter de rug van het doelwit om.

Verschillende auteurs hebben er op gewezen dat de onderzoeker, vanwege zijn neutraliteit, zelfs tot een "praatpaal" kan worden voor bepaalde informanten. Vooral zijn belangstelling voor problemen en conflicten in het leven van de informanten biedt sommigen van hen een welkome gelegenheid hun hart te luchten, of hun gal te spuwen, over personen en gebeurtenissen die hun dwars zitten. Lundbergh (1968) heeft bijvoorbeeld opgemerkt dat een onderzoeker in zo'n geval niet alleen neemt, maar ook iets geeft; dat er dus sprake is van een uitwisseling. Het zal echter duidelijk zijn dat zulk een "uitwisseling" — als de term überhaupt van toepassing is — hoofdzakelijk tot stand komt met figuren die een min of meer marginale positie innemen in de gemeenschap. Dat zijn degenen naar wie niet geluisterd wordt op publieke bijeenkomsten, bijvoorbeeld tijdens een rechtzitting of een begrafenis, of bij meer informele kontakten zoals die bijvoorbeeld in de palmwijnbar plaats vinden. Zo merkt Laura Bohannon op een gegeven moment op dat haar enige vrienden een heks, een gek en een kind waren (Bowen 1964:225). Het gevolg hiervan kan zijn dat de onderzoeker zich het meest gaat verlaten op informatie van deze zijde, hetgeen kan leiden tot een zeer gekleurd beeld van de maatschappij. Toch heeft het gebruik van marginalen als invalspoort ook zijn aantrekkelijke kant. Het biedt de onderzoeker meer kans achter de schermen te kijken dan wanneer hij alleen de gezagsdragers en respektabelen van de gemeenschap zou interviewen; die hebben n.l. alle belang bij een handhaving van de façades. Atropologen zijn echter meer geïnteresseerd in wat achter dan in wat vóór de schermen gebeurt.

Tijdens mijn onderzoek heb ik ook ervaren dat het veel gemakkelijker is om ondergeschikte en enigszins marginale figuren te interviewen over bedenkelijke zaken dan mensen van aanzien. Ik heb nooit de moed gehad het familiehoofd vragen te stellen over hekserij, verduistering van gelden, seks of geboortenbeperking. Ten eerste verwachtte ik dat hij me niets zou vertellen en ten tweede vreesde ik mijn — toch al niet ongedwongen — betrekkingen met hem te verstoren. Yaw, mijn assistent, dacht er trouwens net zo over. Wel heb ik hem ondervraagd over publieke zaken die de eer en het prestige van de grootfamilie en hem in het bijzonder betroffen.

Een derde voordeel dat vaak toegeschreven wordt aan de status van outsider is dat een outsider een beter zicht zou hebben op de gemeenschap die hij wil bestuderen dan een insider. Ik ben het daar slechts gedeeltelijk mee eens. Ik neem graag aan dat de meeste, misschien zelfs de beste, antropologische studies geschreven zijn door outsiders, maar ik geloof niet dat men dat kan verklaren door te stellen dat de outsider het geheel beter kan overzien. Als het zo gunstig zou zijn voor een onderzoeker zich op te stellen op een punt buiten de gemeenschap, om vandaar, als vanaf een bergtop, een totaalbeeld van die gemeenschap te krijgen, waarom zouden wij ons dan zo druk maken over participatie?

Auteurs die het outsider-standpunt gunstig vinden plegen hun toevlucht te nemen tot analogieën. Kuper (1975:236) vergelijkt het werkterrein van een antropoloog met een sportveld. De toeschouwers, zegt hij, zien meer van het spel dan de spelers en begrijpen tegelijkertijd wat er van de spelers verlangd wordt. Niettemin lopen bij de meeste spelsporten de scheidsrechters nog steeds tussen de spelers. Er blijken dus toch ook zaken te zijn die men vreest niet te kunnen waarnemen vanaf de tribune. Het ligt er dus maar aan *wat* men wil waarnemen. Wie ook de meer stiekeme acties en opmerkingen van de spelers wil opmerken — en willen antropologen dat niet juist? — kan beter dichterbij komen. Een zelfde soort vergelijking wordt gemaakt door Jarvie (1969:506). Hij ziet het onderzoeksterrein van de antropoloog als een paradedgrond en merkt op dat de toeschouwer op de tribune veel meer van de parade ziet dan de soldaat die er in meeloopt. Voorwaar een zeer tendentieuze vergelijking met zorg uitgekozen om de vooraf aangenomen stelling overtuigingskracht mee te geven. Maar waarom de sociale werkelijkheid vergelijken met een parade? Zijn menselijke interacties zo openlijk zichtbaar en zo strak geordend dat zij deze vergelijking rechtvaardigen? Waarom vergelijkt hij de sociale werkelijkheid niet met een huis: vier muren, gesloten deuren en gordijnen voor de ramen? Bij zo'n vergelijking zal niemand op het idee komen dat de buitenstaander meer ziet dan degene die binnen is. Denk bovendien eens aan de mogelijkheid dat de bewoners op vakantie zijn en enkele ingenieuze maatregelen hebben getroffen om de indruk te wekken dat zij wel degelijk thuis zijn. . . Maar nu moet ik me niet op mijn beurt laten verleiden tot suggestieve analogieën. Strikt zakelijk kan ik er dit over zeggen. Een discussie over "meer of minder zien" heeft weinig zin als men niet weet *wat* men wil zien, de "front stage" of de "back stage", om met Goffman (1959) te spreken. Ik wil wel aannemen dat in bepaalde gevallen de outsider een beter *overzicht* heeft dan de insider, maar niet een beter *inzicht*. Ook Huizer (1975) verzet zich sterk tegen de gedachte dat af-

standelijkheid van de onderzoeker het onderzoek ten goede zou komen. Nee, de belangrijkste verklaringen voor het grotere aantal — en misschien de betere kwaliteit — van de outside studies liggen heel ergens anders. Een zeer simpele verklaring is dat vele maatschappijen die door antropologen beschreven zijn, zelf nog geen antropoloog voortgebracht hebben. Voor bepaalde samenlevingen geldt dat echter niet. Voor deze ligt een belangrijk gedeelte van de verklaring op het gebied van de motivatie.

Ik heb reeds verscheidene malen opgemerkt dat een onderzoeker zich het meest voelt aangetrokken tot een onderwerp waar hij niet vertrouwd mee is. Het niet-vertrouwd-zijn kan samenhangen met geografische, culturele of andere factoren van menselijke differentiatie. Daarmee bedoel ik dat het onderwerp waar hij zich voor interesseert vreemd is voor hem omdat het vóórkomt in een ander land/gebied, in een andere (sub)cultuur, of bij een andere sociale klasse, leeftijds categorie, beroepsbevolking, godsdienst, sexe, onderwijsniveau, enzovoorts.

Ik zou geen enkele studie kunnen opnoemen van een antropoloog die in alle opzichten zijn eigen omgeving heeft beschreven, al zijn er wel enkele gevallen die daar dichtbij komen (bijv. Verrips 1977). De eigen vertrouwde omgeving inspireert nu eenmaal niet tot wetenschappelijk onderzoek. Er valt niets meer te ontdekken. Bovendien, als de bereidheid tot zulk een studie zou bestaan, dan nog betwijfel ik of er iets van terecht zou komen. Ik vermoed dat de uitgebreide kennis van alle facetten van het leven verlamdend werkt op het schrijven van een boek. Men is te sterk doordrongen van de complexiteit van het gehele leefpatroon om zich te laten verleiden tot simplistische analyses. Hoe meer men weet, hoe minder men durft te zeggen. Het diepe inzicht in en de lange vertrouwde met menselijke gedragingen in zijn eigen maatschappelijke groep bevriest de vragen van kinderlijke verwondering, en het is de verwondering die aan het begin staat van alle wetenschap. Bij het doorlezen van het manuscript voor dit boekje hadden verschillende lezers bezwaar tegen de wijze waarop ik over insiders en outsiders schreef. Outsiders, zei een van hen, "zien anders en wijzen op zaken die insiders als zo gewoon beschouwen dat zij ze weglaten". Kuper (1975:236-7) zegt dat de kracht van de outsider ligt in het feit dat hij "wel vergelijkingen moet maken, eerst met zijn eigen maatschappij en dan met maatschappijen die door anderen geanalyseerd zijn. Dit levert betere abstrakties op dan het heen en weer bewegen van de socioloog tussen werkkamer en straat". Daarom is, volgens Kuper, een outsider beter in staat fundamentele vragen te stellen dan een insider. Ik ben het daar gedeeltelijk mee eens, dus ook gedeeltelijk mee *oneens*. Als een antropoloog in staat is de overstap van zijn eigen

kultuur naar een andere te maken, dan moet het ook mogelijk zijn voor hem zich enigszins van zijn eigen kultuur te distantiëren zonder eruit te vertrekken. Zulk een distantiëring kan hij bewerkstelligen door de bestudering van andere kulturen. Kennis van andere vormen van samenleven stellen hem in staat het "gewone" van zijn eigen samenleving niet meer als gewoon te beschouwen. Dan is het moment aangebroken dat hij weldegelijk fundamentele vragen kan stellen over zijn eigen kultuur.

Ik ben daarom van mening dat de schaarsheid van antropologische analyses van de eigen sociale omgeving uiteindelijk toch terug te voeren is tot het punt van motivatie. Ook het feit dat de sociale wetenschap in den vreemde zich spontaan ontwikkeld heeft tot antropologie (met haar specifieke belangstelling voor micro-relaties) en thuis tot sociologie, wordt m.i. hierdoor verklaard.

De motivatie tot schrijven neemt veelal toe als de kennis van een onderwerp afneemt, al mag deze stelling natuurlijk niet tot het absurde doorgevoerd worden. Een bekend, misschien enigszins afgesloten, voorbeeld hiervan is de journalist die lange artikelen en zelfs boeken kan schrijven over zijn ervaringen van enkele dagen in "vreemde landen". Samenvattend kunnen wij stellen dat de onderzoeker inderdaad bepaalde voordelen heeft als outsider. Hij bezit zekere voorrechten en neemt een meer neutrale positie in. Dit laatste kan een gunstige invloed hebben op zijn onderzoek omdat informanten hem meer toevertrouwen. De positie van outsider is echter niet bevorderlijk voor het onderzoek in de zin dat de outsider meer zou zien dan de insider. Integendeel, de insider heeft een beter inzicht maar het ontbreekt hem aan motivatie.

Ik ben het niet eens met mensen die vinden dat antropologen te weinig schrijven over de (on)ethische kanten van hun werk. Soms heb ik juist het gevoel dat er te veel over geschreven wordt dat een valse klank heeft. Veel van de antropologen die ach en wee roepen over al die immorele praktijken van hun soort richten zich ofwel op de praktijken van anderen en laten dan subtiel zien dat zij het niet zo gedaan hebben, ofwel zij laten hun eigen fouten zien. In dat laatste geval zijn er weer twee mogelijkheden. Ofwel ze hadden geen keus, ze konden niet anders, of ze waren echt fout. Maar zelfs die laatste stellingname klinkt vaak vals want welke antropoloog heeft de logische konklusies getrokken uit zijn openbare biecht? Zou de stroom van literatuur over ethische problemen niet veel meer uit publiceer-nood dan uit gewetensnood voortgekomen zijn? Als alles gezegd is over een onderzoek, dan kan zo'n ethisch artikeltje er nog altijd achter aan. Het vraagt weinig spur— en rekenwerk; je laat je hart maar spreken.

Er zou meer over de kwalijke praktijken van antropologen geschreven moeten worden door hun "slachtoffers", daar zou ik meer waarde aan hechten. Helaas gebeurt dat nog maar weinig. (twee voorbeelden zijn te vinden in Vidich en Bensman 1968 en Deloria 1969). De antropologen, zegt Szwed (1972:153), hebben altijd enkele plezierige voordeeltjes gehad. "Zij werkten op afgelegen plaatsen, meestal bij ongeletterde volkeren en behoefden daarom hoogstzelden hun informanten als critici van hun publikaties te vrezen". Deze opmerking kan men zowel op ethische als op wetenschappelijk aspecten van het werk van de antropoloog betrekken.

In dit hoofdstuk tracht ik — zeer fragmentarisch — beide aspecten, ethiek en methodiek, met elkaar te verbinden aan de hand van drie onderwerpen die ik van groot belang acht. Ik zou wensen dat dit hoofdstuk door een van mijn "slachtoffers" geschreven zou kunnen worden en dat ik de moed had het ongecensureerd te laten passeren. Het eerste is niet

het geval, het tweede zou ook niet waarschijnlijk zijn. Bij gebrek aan informant—critici zet ik hier de traditie voort van op de borst kloppende antropologen bij wie men nooit kan zien of het borstgeklap nu berouw of zelfverheerlijking uitdrukt.

De titel van het hoofdstuk geeft het spanningsveld aan dat er bestaat tussen het feit dat de onderzoeker enerzijds van buiten komt en georiënteerd is op waarden van buiten en gebruik maakt van begrippen die buiten de betrokken maatschappij liggen (etisch) en anderzijds als mens binnen die maatschappij leeft (ethisch).

9.1 Vriendschap

De Poolse antropologe Iwanska heeft op grond van haar onderzoek bij Noord—Amerikaanse boeren gesteld dat deze boeren de wereld om zich heen in drie categorieën verdeelden: landschap, machinerie en mensen (geciteerd door Smalley 1958). Het fascinerende van haar visie was echter dat niet alle menselijke wezens in de laatste categorie thuishoorden. Zij merkte op dat Indianen bijvoorbeeld tot het landschap behoorden en de Mexicaanse gastarbeiders tot de categorie “machinerie”. Smalley (1958) heeft deze visie toegepast op de situatie van de missionaris/zending maar het lijkt mij dat de onderzoekssituatie van de antropoloog zich even zeer daartoe leent. Worden informanten niet op de eerste plaats als *nuttig* ervaren en de ruimere sociale context als mooi of interessant?

Als een menselijk wezen in de categorie van mensen thuishoort kan men dat zien aan het feit dat die persoon een waarde in zichzelf heeft. De relatie met die persoon blijft bestaan ook al levert hij niets op (machinerie) en is hij niet interessant, mooi, vertederend, of overweldigend (landschap). Het feit dat veel antropologen het leven van hun respondenten romantiseren zou men als een teken van “verlandschapping” kunnen beschouwen. Ook de nadruk die antropologen vaak leggen op de goede persoonlijke relaties die zij hadden met hun informanten hoeft nog niet te bewijzen dat die ook als “mensen” beschouwd werden. In veel gevallen wil de onderzoeker slechts berichten dat hij goed contact (“rapport”) had om daarmee aan te geven dat zijn onderzoek goede resultaten heeft opgeleverd. In dat geval is er dus eigenlijk sprake van een nuttigheidsrelatie. Hoe meer ik er over nadenk, hoe meer ik tot de overtuiging kom dat het voor een onderzoeker welhaast onmogelijk is zijn informanten te beschouwen en te bejegenen als “mensen” in de zin die Iwanska en Smalley daar aan geven. Zijn status als onderzoeker brengt hem per definitie in een nuttigheidsrelatie met mensen. Informanten die “waardevol” zijn worden sleutelinformanten en informanten die niets opleve-

ren worden afgevoerd. Hoogstzelden, lijkt mij, kan een onderzoeker zich permitteren een relatie aan te houden als die niets oplevert. In wezen zeg ik hiermee niets anders dan in hoofdstuk 6 waar ik stelde dat de onderzoeker gedoemd is tot gebrekkige, halfslachtige en vrijblijvende participatie. De onmacht van de onderzoeker een "totale participant" te worden blijkt nu uit zijn onmacht om mensen tenvolle als "mensen" te ervaren.

Vriendschap is een menselijke relatie waarin de ander juist wel, ten volle, als "mens" bejegend wordt. De filosoof Kant heeft de kern van het morele handelen ooit samengevat in een zin die ongeveer hier op neer komt: men moet de ander altijd als een doel op zich behandelen; men mag hem nooit gebruiken als middel tot een doel. Vriendschap zou men kunnen omschrijven als een relatie waarin dit ideaal verwezenlijkt wordt. Zulke relaties zijn niet talrijk in een mensenleven, en zeker niet in een onderzoekssituatie, waar sociale ongelijkheid het ontstaan van een vriendschapsrelatie al bijvoorbeeld onmogelijk maakt.

Ik heb zoëven al aangeduid dat het gebruik van de term "vriend" in antropologische geschriften vaak een indirecte verwijzing naar de betrouwbaarheid van de gegevens is. Dat was misschien wel wat te hard en zakelijk gezegd. Hij lijdt geen twijfel dat veel antropologen tijdens hun onderzoek een diepe genegenheid opvatten voor een informant, een assistent of iemand anders. In het boek van Casagrande (1960) "In the company of man" schilderen twintig antropologen het portret van zo iemand maar in geen enkel van de twintig portretten heb ik een relatie ontdekt die met de geladen term "vriendschap" omschreven zou kunnen worden. Opvallend is dat de twee essays waaruit de meeste genegenheid spreekt geschreven zijn door vrouwelijke onderzoekers over hun "boy". Beiden benadrukken echter dat de relatie gedoemd was in de meester-knecht sfeer te blijven hangen. Cora Du Bois (1960:212) schrijft bijvoorbeeld dat de relatie ondanks de hechtheid en wederzijdse trouw gekenmerkt werd door de afwezigheid van intimiteit, waarmee zij openheid en wederzijds vertrouwen bedoelt. Bovendien realiseerde zij zich (20 jaar later) dat zij veel meer ontvangen dan gegeven had. Ethel Albert (1960:358) schrijft dat ze wel een intieme relatie met haar "boy" had maar men vraagt zich af wat ze daarmee bedoelt, als zij er direkt aan toevoegt: "In deze feodale omgeving werd hij mijn bevoorrechte dienaar en ik zijn overste en beschermer". Ook uit de andere essays blijkt dat verschillen in opleiding en achtergrond, maar vooral economische verschillen een relatie van twee gelijkwaardige partners in de weg staat. Ik ben het eens met Willies (1974:141) die schrijft dat de vriendschaps – verklaringen van blanke onderzoekers voor gekleurde informanten verdacht klinken aan-

gezien “ware vrienden niet op zo’n onrechtvaardige manier behandeld worden”. Ook Firth (1960:3) heeft het niet over vriendschap in engere zin als hij schrijft dat zijn Polynesische “vriend” hem geleerd heeft “hoe onafhankelijk menselijke relaties zijn van materiële factoren en onderwijsniveau”. Ik vermoed dat juist deze twee factoren van cruciaal belang zijn als menselijke relaties onder druk komen te staan. Overigens ben ik van mening dat Firths opmerking meer vriendelijk en komplimenteus dan wetenschappelijk bedoeld is. Het lijkt me immers niet moeilijk om passages in Firths werk aan te wijzen waarin hij juist de invloed van onderwijs en economische status op menselijke relaties benadrukt.

Het zou tamelijk aanmatigend klinken als ik na deze litanie van te licht bevonden vriendschappen zou gaan vertellen dat wat in al die andere gevallen niet, in mijn geval wel verwezenlijkt werd; dat ik mij kan beroepen op vriendschap. Als ik strikt eerlijk ben moet ik toegeven dat het feit dat ik hier over mijn relatie met Yaw ga praten al een bewijs is dat ook deze relatie te veel nut en voordeel met zich bracht om het gebruik van de term “vriendschap” te wettigen. Toch wil ik hier stellen dat onze relatie erg dicht bij vriendschap kwam. Ik zou het zelfs nog sterker willen zeggen: als ik in mijn leven ooit een vriend gehad heb, was het Yaw. Dat was niet uitsluitend mijn verdienste, noch uitsluitend de zijne. Het was voor een groot deel een speling van het lot dat ons met elkaar in contact bracht: twee mensen die elkaar graag mochten, met een vergelijkbaar opleidingsniveau. Bovendien zaten we beiden op zwart zaad en werden we door het onderzoek nog meer met elkaar verbonden.

Zonder overdrijving kan ik zeggen dat mijn ontmoeting met Yaw en de relatie die daar uit gegroeid is voor mij het belangrijkste feit van mijn 4½ jaar in Ghana is geweest. Die relatie had n.l. vergaande consequenties voor de inhoud van al mijn andere ervaringen.

Het allerbelangrijkste van onze relatie was dat hij volstrekt open was. Nooit eerder in mijn leven had ik verkeerdt in een situatie waarin ik zo intens met een ander gekonfronteerd werd. Yaw en ik woonden samen in dat kleine kamertje, we sliepen in hetzelfde bed, aten hetzelfde, dronken hetzelfde en beleefden hetzelfde. We waren volkomen op elkaar aangevoelen. Zo’n voortdurend contact kan niet blijven bestaan als men elkaar in gevoelens en gedachten ontloopt. Er groeide een openheid tussen ons waar ik niet op gerekend had. Yaw vertelde mij allerlei intieme dingen over zijn eigen leven en eiste dat ik geen enkel geheim voor hem zou hebben. Als hij merkte dat ik iets verborgen trachtte te houden was hij geïrriteerd en beledigd. Ik herinner mij een zo’n voorval. Een jongen had mij tijdens een zeer lang en openhartig gesprek uitvoerig verteld over alle

vriendinnen die hij de afgelopen jaren gehad had. Vóór het interview had ik hem gerustgesteld dat ik zijn mededelingen nooit aan iemand bekend zou maken. Die verzekering herhaalde ik nog eens aan het eind van het interview. Thuisgekomen schreef ik het interview uit, en Yaw die het niet bijgewoond had, maakte aanstalten om het te gaan lezen. Op dat moment realiseerde ik mij dat de informant het misschien niet zou waarderen als Yaw kennis nam van de inhoud van het interview, aangezien hij en Yaw veel samen optrokken. Ik maakte Yaw daarop attent en onmiddellijk legde hij het interview terug. Een of twee dagen later kwam echter uit dat hij zeer gekrenkt was geweest. Hij maakte mij toen duidelijk dat er geen enkel geheim tussen ons bestond en dat iedereen die hem iets vertelde moest weten dat ik het ook zou horen, en omgekeerd.

Terwijl ik deze regels schrijf arriveert er een lange brief van Yaw waarin hij zijn visie op ons onderzoek geeft (zie Appendix). Daarin wordt ik attent gemaakt op een ander, misschien veel belangrijker, gebrek aan openheid: mijn financiën. Hoewel we arm waren, beheerde ik alleen het geld, en deelde ik Yaw nooit mee hoeveel geld we hadden en waar het nu precies vandaan kwam.

Deze uitzonderingen daargelaten waren we zeer openhartig en vrij tegenover elkaar. Veel mensen in onze omgeving verbaasden zich over onze wijze van omgaan met elkaar. We hadden er plezier in elkaar op nogal ruwe manier voor de gek te houden of uit te schelden en dan de reacties van anderen daarop te observeren.

De grote waarde van onze relatie voor het onderzoek was echter dat ik de gebeurtenissen steeds meer door de ogen van Yaw ging zien, en mijn gevoelens daaromtrent ging afstemmen op de zijne. Door in zijn huid te kruipen hoopte ik iets te ervaren van de ervaringen van de betrokken informanten zelf. Bovendien legde hij mij uit wat bepaalde informatie eigenlijk betekende en wat er waarschijnlijk nog meer achter stak. 's Nachts hadden we soms lange gesprekken (in het engels) over wat we die dag hadden meegemaakt of over onze eigen problemen. Die gesprekken werden weleens zo indringend dat we de slaap niet meer konden vatten en besloten om nog maar wat te gaan werken. Yaw zette zich voor honderd procent in voor mijn onderzoek. Hij beschouwde het als *ons* onderzoek, en die identifikatie was niet gebaseerd op een salaris maar op onze relatie. Toen hij na 3 maanden terug moest keren naar de universiteit, onderging ik een zware inzinking. Een jonge onderwijzer nam Yaws plaats part-time in. Ik kon het uitstekend met hem vinden maar hij kon Yaw niet vervangen. Het is nu vier jaar geleden dat ik Yaw gezien heb. We houden contact met elkaar en maken al vier jaar plannen elkaar weer te treffen.

We proberen elkaar te helpen als er problemen zijn maar dat valt niet altijd mee over zo'n afstand. Ik denk niet dat we elkaar ooit uit het oog zullen verliezen.

9.2 *Rijkdom en armoede*

De antropologie is wel de dochter van het kolonialisme (Lévi-Strauss) of het kind van het imperialisme (Gough) genoemd. In de vijftiger jaren en daarvóór werkten antropologen veelal nauw samen met de koloniale overheid. Ze wezen de overheid misschien wel op haar fouten en kwamen soms op voor de plaatselijke bevolking, maar uiteindelijk stonden zij aan de kant van het imperialisme (zie bijv. Asad 1973; Hymes 1974: 121-247). Een stroom van publikaties, die op het eind van de zestiger jaren op gang kwam, heeft deze "kollaboratie" bekritiseerd en sommige schrijvers zijn van mening dat antropologisch onderzoek slechts toelaatbaar is als de onderzoeker het opneemt voor de onderdrukten, de "underdogs" (zie bijv. Diamond 1974: 115; Huizer 1975). Hoewel er misschien weinigen zijn die deze stellingname als een *absolute* regel aanvaarden (zie Gouldner 1973: 27-68), bestaat er toch een breed-verbrede sympathie voor deze opvatting. De sociale relevantie gaat een steeds belangrijker rol spelen bij de evaluatie van een onderzoek waarbij "sociale relevantie" gewoonlijk verstaan wordt als "bijdragend tot de emancipatie van onderdrukte groepen".

Des te merkwaardiger is het dat bij deze grote nadruk op *ideologische* solidariteit zo weinig gesproken wordt over *praktische* solidariteit. Of, om het anders te zeggen, dat de *doelstellingen* van het onderzoek (bevrijding, gelijke rechten enz.) zo weinig tot uiting komen in het *handelen* van de antropoloog tijdens (en na) het onderzoek. De kloof tussen denken en handelen kan op een lange, westerse traditie steunen. Achterhuis (1975: 16) haalt in dit verband het bekende voorbeeld van de Duitse filosoof Schopenhauer aan "die vanachter zijn goedvoorzien tafel de zelfmoord verheerlijkte". Vooral vanuit twee — geheel verschillende — hoeken is deze inkonsekventie bekritiseerd. Zowel door woordvoerders van de onderdrukten in de derde wereld zoals Fanon en Guevara als door christelijk theologen (bijv. Sölle 1973; Gutiérrez 1974). Zo pleit de laatstgenoemde (p. 221) voor solidariteit *met* de armen die tegelijkertijd een protest *tegen* de armoede inhoudt:

Het gaat er niet om, de armoede te idealiseren, maar integendeel om haar te aanvaarden zoals zij is: als iets kwaads; om er tegen te protesteren en zich voor de afschaffing er van in te spannen.

Zoals P. Ricoeur zegt, men staat niet werkelijk aan de kant van de armen als men de armoede niet bestrijdt. Dankzij deze solidariteit — uitgedrukt in een ondubbelzinnige geste, een levensstijl, een breuk met de sociale klasse waaruit men afkomstig is — zal men er voorts toe kunnen bijdragen, dat de armen zich van hun situatie als uitgebuiten bewust worden en gaan trachten, zich ervan te bevrijden.

Deze houding impliceert een politieke keuze want, zoals Gutiérrez (1974:222) zegt, “kiezen voor de onderdrukte betekent kiezen tegen de onderdrukker”. Deze radicale stellingname (in woord en gedrag) is betrekkelijk zeldzaam bij antropologen. Gouldner (1973:46) merkt op dat het tegenwoordig met enige slimme rationalisatie mogelijk is zich te indentificeren met de “underdogs” en tegelijkertijd in loondienst te zijn van de “overdogs”. Diamond (1974:115) haalt in datzelfde verband een artikel van de New York Times aan dat zegt dat universiteiten klasse-instituten zijn die vergeten de fundamentele vragen te stellen. De onmacht van de antropoloog dóór te denken en zich *metterdaad* te identificeren met de minst begunstigden is alweer terug te voeren tot het kernprobleem van hoofdstuk 6: het feit dat hij, door zijn uitwijkmogelijkheden, slechts een gedeeltelijk, halfslachtig en vrijblijvend lid wordt van de gemeenschap.

Dit heeft er toe geleid dat de onderzoekers van de zeventiger jaren qua levensstijl niet veel verschillen van die in het koloniale tijdperk. Het beeld van de pionier-veldwerker die met kisten vol bezittingen en een of meerdere bedienden arriveert op de plaats van het onderzoek (zie bijv. Bowen 1964:1-12; Powdermaker 1967:69-75) verschilt niet veel van de comfort, de privacy, het ingeblikte eten, de apparatuur en het personeel van de hedendaagse onderzoeker. Talloze onderzoekers melden dat zij beschouwd werden als zeer rijk en dat de onwonenden dienovereenkomstig voortdurend een beroep deden op hun financiële middelen en bezittingen. Voorbeelden hiervan zijn te vinden in Middleton (1970:27), Saberswal (1969:56-57), Gutkind (1969:32) en Beals (1970:42). Hatfield (1973:22) schrijft over zijn verblijf bij de Sukuma in Tanzania, dat hij om zijn belangen en bezittingen te beschermen, gebruik moest maken van allerlei slinkse uitvluchten aangezien het ongepast was iets rechtuit te weigeren. Dankzij hypokrisie kon hij het overleven. Hoe arm een onderzoeker ook mag zijn volgens Westerse normen, in de ogen van de mensen onder wie hij onderzoek verricht is hij gewoonlijk grenzeloos rijk.

Het zal duidelijk zijn dat deze flagrante verschillen in financiële status in vele opzichten een ongunstige invloed hebben op de onderzoeker en het onderzoek. Allereerst is de rijkdom van de onderzoeker een obstakel om onopgemerkt te veranderen in een lid van de gemeenschap. Zijn

bezittingen blijven hem tot een opvallende figuur maken die voortdurend omringd wordt door mensen die mee willen profiteren van de buit. "Normale" menselijke relaties zijn daardoor uitgesloten. De onmogelijkheid om onder te duiken in de gemeenschap brengt de onderzoeker in een voortdurend gespannen situatie, en heeft een nadelige invloed op de kwaliteit van het onderzoek. Maar ook in een ander opzicht lijdt het onderzoek onder deze financiële ongelijkheid. Als een onderzoeker er toe overgaat, of genoopt wordt, zijn respondenten te belonen wordt informatie een commercieel goed. Dit kan tot gevolg hebben dat informanten niet meer vertellen wat zij weten maar wat veel opbrengt, d.w.z. wat de onderzoeker graag hoort. Dit zijn slechts enkele van de vele bezwaren die er bestaan tegen de rijke onderzoeker, en toch zijn de meeste onderzoekers nog steeds rijk. De verklaring voor deze tegenstrijdigheid is waarschijnlijk dat het doen van onderzoek een voorrecht van de rijken is. Een onderzoeker is dus per definitie rijk. Wel bestaat er nog de mogelijkheid dat de onderzoeker zijn rijkdom verbergt of "thuis" laat, maar dan nog wekt hij een rijke indruk. Weinig mensen zijn in staat zich vrijwillig een graad van soberheid op te leggen die overeenstemt met de positie waarin hun informanten verkeren. Vandaar ook dat weinig antropologen die beweren aan de kant van de armen te staan geloofwaardig klinken. Hun taal past zich aan aan de mode van deze tijd, hun levenswijze verschilt niet van die van hun voorgangers. Zij blijven profiteren van een systeem dat zij in hun geschriften veroordelen.

Door omstandigheden, die ik toentertijd als nadelig ervoer, was mijn financiële positie ten tijde van mijn eerste onderzoek en onmiddellijk daarna penibel. Yaw en ik moesten de eindjes aan elkaar knopen en ik ben er van overtuigd dat veel mannen in Ayere zich meer konden permitteren dan wij. Daarbij moesten we ook nog de regels van beleefdheid in acht nemen en af en toe een klein geschenk voor iemand meebrengen, een brood aan Kofi Amo geven als we een reis gemaakt hadden, een financiële bijdrage leveren voor een begrafenis, palmwijn trakteren als we getrakteerd werden, enz. Pas later ben ik me gaan realiseren welk een voordelen er verbonden waren aan dit "nadeel". We hadden weinig en de mensen konden dat zien. We wasten zelf onze kleren, kochten, voor iedereen zichtbaar, voor 2 shilling eten op de markt, we rookten niet, we hadden geen vervoersmiddel. Onze enige rijkdom was een typemachine en een casettherecorder, plus onze connecties met enkele andere blanken in het dorp. Een arme Europeaan moet voor velen even vreemd geweest zijn als een kalf met twee koppen. Ik betwijfel dan ook of iedereen mij geloofde. Herhaaldelijk vroeg iemand mij om geld, of iets anders, maar dit waren nooit serieuze vragen. Het was meer een schertsende wijze van

hallo-zeggen waaruit moest blijken dat blanken rijk en zij arm waren. Ik zeg “schertsend” maar er zat wel een ondertoon van ernst in. Als ik het geld zou geven, of de sigaret waar om gevraagd werd zou kopen, zou dit zonder protest geaccepteerd worden. Soms, maar heel zelden, deed ik dat. De andere mogelijkheid was een grapje of smoesje waaruit moest blijken dat ik op dat moment niet aan het verzoek kon voldoen. Dit alles speelde zich echter af op het niveau van groeten. Ik kan me niet herinneren ooit serieus om geld of andere materiële hulp gevraagd te zijn. Voor mij bewijst dat dat mijn zwakke financiële positie toch vrij algemeen bekend was. Ik vermoed dat ik voor velen slechts een kleine jongen, een “school boy” geweest ben, zonder geld, zonder vrouw en zonder kinderen. Alleen op de laatste dag bleek dat men het toch voor mogelijk hield dat ik kostbaarheden bezat. Na mijn vertrek had ik enkele van mijn bezittingen uitgedeeld aan mensen met wie ik veel opgetrokken was. Toen mijn kamer praktisch leeg was, gaf ik de sleutel van de kamer aan Agyanka met het verzoek de kamer schoon te vegen als ik vertrokken was. Alles wat hij gebruiken kon — er lagen misschien wat lege blikjes (bruikbaar als beker), wat voedsel en wat krantenpapier — mocht hij houden. Toen ik tweehonderd meter verderop op vervoer zat te wachten kwam iemand mij vertellen dat een van de kamerhuurders Agyanka gedwongen had de sleutel af te geven en dat mijn kamer vervolgens door enkele van mijn huisgenoten “geplunderd” was. Dat was mijn laatste ervaring in Ayere.

In het bovenstaande heb ik getracht duidelijk te maken dat het zowel om ethische als om wetenschappelijke redenen belangrijk is dat onderzoeker en informanten in een vergelijkbare financiële positie verkeren. Tegelijkertijd heb ik er echter op gewezen dat zulks bijna altijd een illusie zal blijven, omdat onderzoekers nu eenmaal altijd over meer middelen beschikken en niet bereid zijn daar afstand van te doen. Mijn eigen ervaringen waren waarschijnlijk uitzonderlijk in de zin dat mijn financiële positie wel vergelijkbaar was met die van mijn informanten. Dat was niet mijn verdienste maar mijn lot. Ik zie heel goed in dat mijn bereidwilligheid tot armoede waarschijnlijk veel minder zou zijn geweest. Bij een volgend onderzoek zal ik dan ook niet meer in zo’n gunstige positie verkeren, maar wel heb ik me voorgenomen zoveel soberheid te betrachten als ik dan tegenover mijn gezin kan verantwoorden. Dit lijkt een vanzelfsprekende zaak maar dat is het allerminst. Wie enige inzage heeft in de verdeling van gelden van ontwikkelingssamenwerking zal met een schok constateren dat voor mensen die in ontwikkelingslanden werken, of dat nu onderzoekers zijn of z.g. ontwikkelingswerkers, allerminst soberheid betracht wordt. Om een voorbeeld te geven, ontwikkelingswerkers die maximaal zes maanden door de Nederlandse regering worden

uitgezonden genieten in het ontwikkelingsland de volgende voordelen: (1) doorbetaling van het salaris in Nederland; (2) een vaste vergoeding voor de bestrijding van de kosten van het verblijf in het ontwikkelingsland; (3) een honorarium van 40% van het salaris gedurende de eerste twee maanden van de uitzending en van 20% voor de resterende maanden; (4) belastingvrijdom voor het salaris en het honorarium over dat deel van de uitzending, dat de periode van twee maanden overschrijdt. Vragen hierover in de Tweede Kamer werden door de minister van ontwikkelingssamenwerking en zijn staatssecretaris ontwijkend beantwoord (Internationale Samenwerking 10 (1977) no 2: 63-64). Een verblijf in een ontwikkelingsland is financieel aantrekkelijk zoals dat vroeger ook het geval was met een verblijf in een van de koloniën. Je verteert weinig, je verdient extra, en thuis wordt er voor je gespaard. In de krant van 4 augustus 1977 lees ik dat de minister van Ontwikkelingssamenwerking "het mes gaat zetten" in de salarissen van de 900 Nederlandse deskundigen in ontwikkelingslanden. De minister, zo schrijft de krant, "gaat er vanuit dat deskundigen die werken onder de allerarmsten in de samenleving dat werk ook willen doen zonder dat daar een vorstelijk beloning tegenover staat". Ook als de minister zich daarin vergist is er geen vuiltje aan de lucht want de beloningen blijven vorstelijk.

Deze financiële voordelen gelden echter niet alleen voor ontwikkelingshulpers. Ook begrotingen voor onderzoek in arme landen geven zulke gigantische bedragen aan (zie daarvoor de jaaroverzichten van WOTRO) dat praktische solidariteit met de armen al bijvoorbaat uitgesloten is. Ik kan er best begrip voor opbrengen dat Nederlandse onderzoekers niet in staat zijn op hetzelfde niveau als de allerarmsten te leven, maar ik vind het onbegrijpelijk dat er geen pogingen ondernomen worden dat niveau enigszins te benaderen, noch door de geldverlenende instantie (een lage begroting wordt integendeel met argwaan bekeken, werd mij verteld) noch door de onderzoeker zelf. Onderzoekers die zich progressief noemen en naar buiten toe corruptie en uitbuiting aan de kaak stellen, overleggen binnenskamers hoe ze er het meeste geld kunnen uitslepen. Deze schizofrenie lijkt mij het meest alarmerende symptoom van de ziekte waaraan de kulturele antropologie volgens velen lijdt. Ik zou er daarom voor willen pleiten dat antropologisch onderzoek onder gedepriveerden ook zelf gedepriveerd wordt en dat dit ook gehanteerd wordt als een belangrijk criterium door de instantie die het moet subsidiëren. Dit nalaten is niet alleen onethisch maar getuigt ook van gebrek aan inzicht. Ik heb reeds eerder een suggestie gedaan in die richting (Bleek 1976b) in een weekblad dat door 125.000 Nederlandse "intellectuelen" wordt gelezen. Voor zover ik weet heeft daar toen niemand op

gereageerd. Ik vermoed dat alle “hete hangijzers in de kulturele antropologie” koud zijn vergeleken met deze.

9.3 *Het nut*

In een recent artikel heeft Welters (1977) opgemerkt dat in de sociale wetenschappen wel het toegepaste onderzoek ontwikkeld is maar niet de *toepassing van onderzoek*. Diskussies over methoden en technieken gingen altijd over methoden en technieken van onderzoek, niet over de wijze waarop de gegevens *benut* zouden kunnen worden. Uit niets blijkt zozeer dat onderzoek een luxe is als uit deze verwaarlozing van de toepassing. Het feit dat praktisch nut niet een *conditio sine qua non* is voor het uitvoeren van een onderzoek bewijst dat wetenschappelijk onderzoek in dit opzicht dezelfde privileges bezit als recreatieve activiteiten. Ik zeg niet dat dat persé een ramp is; ik zie er bepaalde voordelen in en ik geloof ook in wetenschappelijk nut en praktisch nut op de lange termijn, maar het is belangrijk deze situatie voor ogen te houden als we ons afvragen wat het nut is van een bepaald onderzoek.

Deze privileges van de onderzoeker komen ook duidelijk naar voren als ik het nut van mijn beide onderzoeken ga evalueren. Beide keren was het mogelijke nut of de toepasbaarheid van de uitkomsten geen punt in de discussies die vooraf gingen aan het onderzoek. Ook het tweede onderzoek, dat voor mij duidelijk toegepast onderzoek was, stond geheel los van instanties die zich bezighielden met gezinsplanning in Ghana. Geen van die instanties heeft ooit geïnformeerd naar de uitkomsten van het onderzoek. De publikaties die betrekking hadden op de problemen van geboortenbeperking en abortus provocatus stuurde ik naar de “National Family Planning of Ghana”, vaak vergezeld van een brief met het verzoek om reacties. Ik heb echter nooit een enkele reactie ontvangen. Ik acht het niet uitgesloten dat er een lichte geïrriteerdheid bestaat over de konklusies van mijn onderzoek die kritiek inhouden op het beleid van de Ghanese family planning organisaties, en dat men mij om die reden negeert.

Ik ben zelf toen naar mogelijkheden gaan zoeken de uitkomsten van mijn onderzoek in Ghana bekend te maken zodat de betrokkenen hun maatregelen konden nemen. Daarbij stuitte ik op het probleem dat identifikatie van het dorp Ayere en Kofi Amo's familie voorkomen moest worden omdat anders bepaalde personen in moeilijkheden zouden kunnen komen. Om die reden heb ik dan ook een aantal vermommingen toegepast die de zakelijk inhoud van mijn studie niet aantasten.

De maatregelen die ik nam om de resultaten van het onderzoek grotere bekendheid te geven waren de volgende. Exemplaren van alle publikaties

stuurde ik naar de National Family Planning Programme en naar diverse bibliotheken. Verder stuurde ik vijftig exemplaren van mijn proefschrift naar een boekwinkel in Accra. Aangezien deze bibliotheken en deze boekwinkel slechts door een selekte groep van Ghanezen bezocht worden, schreef ik een vijftal artikelen in zeer eenvoudige stijl voor "The Mirror" het populairste weekblad in Ghana, dat in alle dorpen gelezen wordt. De artikelen verschenen vanaf 16 juli 1976 in vijf achtereenvolgende afleveringen. Zij bespraken het nut van gezinsplanning voor Ghanezen in het algemeen, de problemen die ongehuwden ondervinden bij het zoeken naar veilige voorbehoedsmiddelen, de onbetrouwbaarheid van een aantal veel gebruikte middelen, het probleem van illegale abortus, en suggesties hoe een en ander verbeterd kan worden. In de laatste aflevering (13 augustus 1976) stond onder andere de volgende passage:

Ik hoop dat mensen die in dergelijke problemen verwickeld raken door deze artikelen aangemoedigd worden betere informatie in te winnen over de oorzaak van hun probleem zodat ze de juiste beslissingen kunnen nemen om uit de dilemma's te ontsnappen. Een tweede doelstelling van deze artikelen is dat hun inhoud bediscussieerd gaat worden op het werk, op scholen, thuis en op plaatsen waar mensen in hun vrije tijd samen komen. Ik zou wensen dat iemand via de radio over deze problemen zou spreken in de diverse plaatselijk talen. Tenslotte hoop ik dat degenen die de macht hebben veranderingen aan te brengen in de levensomstandigheden van anderen bewogen worden tot een realistischer kijk op de problemen van seks en ongewenste zwangerschap.

Ik weet niet in hoeverre al deze wensen in vervulling zijn gegaan. Iedereen die weleens iets in een krant geschreven heeft weet hoe moeilijk het is na te gaan wat het "uitgehaald" heeft. Degenen die hun reactie direkt aan de auteur kenbaar maken zijn niet altijd degenen die er iets aan gehad hebben; zij zijn vaak persoonlijke kennissen en reageren om die reden. Anderen, die per ingezonden brief reageren, zijn het — vaak op een vergezocht en minitieuus punt — oneens met de auteur. Degenen die het aandachtig lezen en er van profiteren laten waarschijnlijk nooit iets horen. Ik maak me geen illusies maar heb een zeker vertrouwen dat de artikelen wel door een groot gedeelte van de schoolgaande jeugd gelezen zijn, en zij waren mijn belangrijkste doelgroep.

Als een positieve uitwerking van de artikelen beschouw ik de ingezonden brief van een der direktoren van de "National Family Planning Programme" die daarin impliciet stelde dat zijn organisatie zich niet beperkte tot gehuwden, zoals ik beweerd had. Bij mijn weten was dit de eerste keer dat een vertegenwoordiger van een Ghanese family planning organisatie zo'n uitspraak deed. Als deze brief eveneens door vele onge-

huwden gelezen is kan dat tot gevolg hebben dat dezen zich vrijer voelen gebruik te maken van de diensten van family planning klinieken. Ik zou dat als een gunstig effect van mijn onderzoek beschouwen.

Ik weet niet of er ooit een uitzending is geweest op de Ghanese radio waar de uitkomsten van het onderzoek direkt of indirekt, centraal of terloops, besproken zijn. Ik acht het niet onmogelijk. Hoe het ook zij, inmiddels is de Nederlandse Wereldomroep, die programma's verzorgt voor ontwikkelingslanden, begonnen met een hoorspelserie in het Engels waarin de problemen van ongewenste zwangerschap en illegale abortus op instructieve wijze ter sprake komen. Een Ghanese journaliste heeft zich bereid verklaard de tekst ervan te schrijven.

Hiermee heb ik enkele — gemakkelijk te lokaliseren — voorbeelden gegeven hoe bepaalde uitkomsten van het onderzoek ten nutte gemaakt kunnen worden. Er zijn nog vele ander wegen van toepassing te bedenken die echter vager en moeilijker te achterhalen zijn. Via lezingen of geschriften kan de informatie over onderwerpen als huwelijks- en familielevens, hekserij en geboortenbeperking toegespeeld worden aan artsen en andere ontwikkelingswerkers. Missionarissen, zendelingen en de eigen Ghanese geestelijkheid die onderwerpen als hekserijgeloof en geboortebeperving veelal negeren en bevooroordeeld zijn over huwelijk en familielevens worden misschien aan het denken gebracht. Direkt betrokkenen zullen misschien door deze informatie tot handelen geprikkeld worden en wetgevers zouden een en ander in hun overwegingen kunnen betrekken.

Ik ben me bewust dat dit allemaal erg vaag en onzeker klinkt. Helaas is dat de situatie, en ik vrees dat dit normaal is bij sociologisch onderzoek. De onderzoeker zet zijn resultaten op papier en moet verder maar afwachten of er iets mee gebeurt. Het probleem dat de toepassing van onderzoek onderontwikkeld is, zoals door Welters is gesignaleerd, doet zich hier gelden. Het praktisch nut van een onderzoek zou reeds in een vroeg stadium ingebouwd moeten worden, en de onderzoeker zou vanaf het begin in kontakt moeten staan met die instanties en personen die iets met de resultaten moeten gaan *doen*. Welters (1977) geeft vijf typen van onderzoek aan waarbij dit gerealiseerd kan worden. Wat kwalitatief onderzoek betreft blijven hier echter twee vragen. Ten eerste of deze actiegebondenheid wel verenigbaar is met het improviserende karakter van participerende observatie, en ten tweede of de onderzoeker zelf wel bereid is zijn vrijheid op te offeren. Het is altijd leuker om zelf de sociale relevantie van je onderzoek vast te stellen dan die als een regel door anderen opgelegd te krijgen. De meeste onderzoekers worden liever zelf niet onderzocht.

Appendix: Yaws visie op het onderzoek

Ruim een maand vóór ik aan dit boekje begon, schreef ik een brief naar Yaw met het verzoek zijn visie op het onderzoek in Ayere te geven. Ik schreef hem onder andere:

Omdat de meeste antropologen over hun *eigen* onderzoek schrijven, bestaat er altijd het gevaar dat ze een te mooi en te gunstig beeld van hun onderzoek geven. Dat kan zeer misleidend zijn. Daarom heb ik besloten je te vragen een paar punten op te schrijven die volgens jou het vermelden waard zijn. Dat kunnen positieve en negatieve punten zijn. Ik zou echter vooral willen dat je kritiek zou geven op het onderzoek. Je weet dat je me niet beledigen kunt, en als je alleen aardige dingen zegt zal iedereen denken dat je maar wat kletst omdat je mijn vriend bent en me niet teleur wilt stellen. Geef je eigen persoonlijke visie! Probeer gebeurtenissen of zaken in herinnering te roepen waarvan je denkt dat ze een nadelige invloed hadden op het onderzoek, onze positie in het dorp, enz. Wees zeer openhartig. . . Denk je dat ik betrouwbare gegevens verzameld heb? Zijn er aspecten of elementen die we over het hoofd gezien hebben? Hebben sommige mensen ons misleid?

Zijn antwoord arriveerde toen ik dit boekje bijna voltooid had. Het bevatte niet veel serieuze kritiek hoewel hij in de begeleidende brief zei dat hij mij “volop had uitgescholden” ten behoeve van mijn werk. Over seksuele relaties had hij niets geschreven om mij niet te “verraden”, maar als dat nodig was zou hij uitvoerige informatie over dit punt kunnen verschaffen.

Voor de rest vertoonde zijn verslag veel overeenkomst met wat ik zelf al geschreven had. Achteraf is dat niet verwonderlijk. We hebben zo ontzaglijk veel met elkaar over het onderzoek gepraat dat de verschillen in waarneming en beleving voor een groot gedeelte reeds gekonvergeerd zijn. Niettemin neem ik zijn verslag hier nagenoeg onverkort over, opdat de lezer er zelf over kan oordelen. De passages die ik er uitgelaten heb zijn een beschrijving van de gebeurtenissen rond Oforiwa's dood, een anekdote die hier niet ter zake doet en een paar regels die de anonimiteit van Ayere in gevaar brengen. Als ik over een min of meer belangrijk onderwerp met Yaw van mening verschil, zal ik dat aangeven in een voetnoot, zonder daarmee te beweren dat ik het zeker bij het rechte eind heb.

Het verslag van Yaw

1. Algemeen

Ik werd vooruitgezonden naar Ayere en Wolf voegde zich drie weken later bij mij nadat hij zijn ouders had uitgezwaaid die hun dierbare zoon in Ghana waren wezen bezoeken. Ik had een paar blikjes sardines en makreel om mee te beginnen nadat een Oostenrijkse priester mij mijn kamer gewezen had in een huis in het centrum van Ayere. Mijn voornaamste metgezel in deze eerste fase was een Philips cassette recorder. Kort nadat Wolf zich bij mij gevoegd had stopte ik met onderwijs geven in de lagere school van Ayere.

2. Positie in het dorp, huisvesting en relaties met familieleden

De kamer waarin we woonden was erg klein maar groot genoeg voor onze doeleinden. Een stromatras op cement blokken werd als bed gebruikt. Een lange tafel als bureau voor het veldwerk besloeg reeds het halve kameroppervlak. Samen met een oude maar nuttige boekenkast en twee stoelen was dat ons meubilair.

De eettafel was een leeg kistje dat op zijn kop gezet werd. Een plastic jerrycan van vijf liter werd gebruikt voor het bewaren van drinkwater. We hadden twee emmers en voldoende borden en bestek. We kookten zelf geen eten, niet alleen omdat we geen keuken hadden maar ook omdat we het handiger vonden om iemand te laten koken zodat we zoveel mogelijk tijd voor het onderzoek konden vrijhouden.

Het huis waar we woonden behoorde toe aan het hoofd van de familie die het brandpunt van ons onderzoek vormde. Drie huizen er omheen behoorden ook toe aan deze familie. Ik moet zeggen dat we na een paar dagen al een deel van de omgeving geworden waren. Bezoekers konden alleen aan Wolfs huidskleur zien dat we geen lid van de familie waren. Ik moet echter met nadruk zeggen dat de witheid van Wolfs huidskleur geen negatieve uitwerking had op onze relaties met de mensen. Integendeel, informanten waren altijd bereid ons van alles te vertellen, hoe vertrouwelijk dat ook was.

3. Methoden voor het verzamelen van gegevens

Het begin was moeilijk. We wisten niet hoe en van waar we moesten beginnen. Een paar chiefs in de omgeving werden geïnterviewd over hun ambt en traditionele huwelijksgebruiken. Onze cassetterecorder was ons voornaamste wapen voor het opvangen van gegevens. Mensen wilden graag hun eigen stem horen want bandrecorders zijn weinig bekend in

Ghana, afgezien van plaatsen als de universiteit. Ik leerde het gebruik van bandrecorders voor het eerst van Wolf tijdens mijn eerste jaar op de universiteit.

Andere methoden die we gebruikten om gegevens los te krijgen waren tips van toffees, een rondje in de palmwijnbar of sigaretten die ons soms vanuit Holland toegezonden werden.

Een groot wapen was dat Wolf een paar woorden Twi sprak en zelfs enkele spreekwoorden kende. Dit trok veel mensen aan die dan bereid waren te spreken. Soms werden gegevens opgenomen op de band zonder dat de informant dat wist.* Ons grootste wapen was onze vriendelijke houding tegenover iedereen. We aten en dronken op de eenvoudigste plaatsen, praatten met iedereen, bezochten zieken, enz. Soms was ik bang een of andere verschrikkelijke ziekte te krijgen. Ik heb verschillende melaatsen een hand gegeven en zonder terughoudendheid met T.B.-patiënten gepraat, alles voor het doel van ons onderzoek.

Mannen en vrouwen werden geïnterviewd over hun leven. Vele high-life liederen werden opgenomen en in het Engels vertaald voor informatie over erfenis, huwelijk, dood, armoede, begrafenis enz. Een jongen, genaamd Agyanka, was erg behulpzaam. Als ik bepaalde woorden van een lied niet kon verstaan kon hij dat vaak wel. Wanneer ik bezig was met het neerschrijven van de informatie die op de band stond, zat Wolf altijd door reeds overgeschreven materiaal te lezen voor meer informatie.

We woonden haast iedere begrafenis bij en hielpen soms met het dragen van de kist.** Daardoor waren we in staat dicht bij de nabestaanden te komen en te luisteren naar hetgeen zij zeiden. Omdat het gebruik van de cassette recorder op zulke momenten niet mogelijk was, moest ik mijn geheugen trainen om mij later alles te kunnen herinneren wat ik gehoord en gezien had. Bij zulke gelegenheden moest ik talloze vragen van Wolf beantwoorden.

We verzamelden eveneens opstellen van schoolkinderen over diverse onderwerpen. Dit stelde ons in staat te horen wat de meeste kinderen over hun ouders zeiden. Het soort Engels dat zij schreven was zo armzalig dat wij ons eigen Engels bijna bedierven om dat van hen te begrijpen.

Wat de taal betreft, niemand had verwacht dat een Nederlander die pas een paar maanden (1½ jaar, WB) in Ghana is, Twi kan spreken en verstaan, en dat is de reden dat er altijd een heel stel mensen om ons heen waren die hem verder hielpen.

* Bij mijn weten is dat eenmaal gebeurd, n.l. bij de ruzie tussen Amo's vrouwen (WB).

** Bij mijn weten hebben we dat nooit gedaan. Wel hebben we een of meer malen geholpen bij het dichten van het graf (WB).

4. Financiële positie

Wij waren arme jongens. Ik was boos op Wolf maar liet dat niet merken. Hij heeft me nooit laten zien hoe hij aan zijn geld kwam. Ik had toen geen geld om hem te helpen maar ik was bezorgd over wie zijn financier(s) was (waren). Ik was echter niet degene die het onderzoek verrichtte dus vroeg ik er ook niet naar. Wolf was in het geheel niet gemakkelijk met geld, maar tegelijkertijd was hij erg aardig. Op een keer wees ik naar een auto met een bordje waarop C.D. (Corps Diplomatique) stond. Hij dacht dat ik een toespeling maakte op geld (cedi is de Ghanese munteenheid) en kreeg een kleur. Ik zag dat maar trok me er niets van aan. Ik had via hem genoeg Nederlanders leren kennen om zijn reactie te begrijpen.

Wa aten drie maaltijden per dag, strikt naar tijd en hoeveelheid. Toch waren we bereid het weinige dat we hadden nog te delen met een bezoeker die langs kwam, zolang dat tenminste geen ongewenste bezoeker was. Ik begreep Wolf toen nog niet maar later heb ik me gerealiseerd hoe nuttig dit was en nu doe ik hetzelfde. Later tijdens het onderzoek beschouwden wij alle verzoeken om geld of geschenken louter als begroetingen en reageerden dienovereenkomstig.

5. Relaties met bepaalde mensen

Kofi Amo, het hoofd van de familie behandelde ons als zijn eigen kinderen. Hij stond ons toe familie-overleg over conflicten bij te wonen en gaf ons volledige bewegingsvrijheid in zijn huis. Hij liet ons met rust en sprak enkel tegen ons als dat noodzakelijk was. Hij zorgde er wel voor aan het eind van iedere maand onze huur te innen. Ik bewonderde hem daarin. We betaalden steeds op tijd want we verkeerden toen in de juiste situatie om de betekenis van geld te kennen. Kofi Amo is nu dood. Moge zijn ziel in vrede rusten.

We hadden een goede relatie met Nana Ofei, een van de ex-chiefs van Ayere. De man hield van ons. We maakten niet veel van zijn hulp gebruik voor het onderzoek, maar hij droeg er op zijn eigen wijze toe bij dat we ons thuis voelden in Ayere.

De familie van een zekere Mary werd ons tweede huis. Ik houd er echter niet van bepaalde personen speciaal te noemen want het gehele dorp was ons thuis. We bewogen ons overal vrij rond. Ook enkele Europeanen op de missie droegen bij tot ons aangename verblijf in Ayere. Ik weet nu ook beter wat ik aan dit soort mensen heb.

6. Problemen en oplossingen

We hadden geen eigen vervoer om ons wat gemakkelijker te bewegen

maar we maakten veel*** gebruik van een oude jeep die, naar ik gehoord heb, in de Tweede Wereldoorlog nog gebruikt was

Sommige mensen die geïnterviewd werden waren niet helemaal duidelijk. We probeerden dan andere mensen te ondervragen die ook op de hoogte waren.

We hadden slechts één lantaarn, en het was daarom erg moeilijk voor ons tweeën om 's avonds tegelijkertijd te lezen. Het meeste werk moesten we dus overdag doen.

Er kwamen veel mensen naar onze kamer vanwege de bijzondere relatie die wij met hen opgebouwd hadden. Dit was vaak erg storend als we serieuze zaken wilden bespreken. Later vonden we daar een oplossing voor. Als het nodig was doken we onder op de missie

7. Konklusie

Ik heb alles sterk vereenvoudigd om niemand te vervelen. Ik moest me volledig verlaten op mijn geheugen. Ik heb ook niet verwezen naar literatuur. Alles vond plaats in een periode van 100 dagen, van juni tot eind september 1970. Mijn boek "Honderd dagen in Kwahu en daarna" heb ik echter nog niet geschreven.

*** We hebben er slechts twee tochten mee gemaakt naar afgelegen dorpjes (WB).

Geraadpleegde literatuur

- Achterhuis, H.
1975 *Filosofen van de derde wereld*. Bilthoven: Basisboeken/Ambo.
- Albert, Ethel M.
1960 My "boy", Munto. In Casagrande 1960:357-376.
- Asad, T. (ed.)
1975 *Antropology and the colonial encounter*. London: Ithaca Press.
- Beals, A.R.
1970 Gopalpur 1958-1960. In Spindler 1970:32-57.
- Becker, H.S. et al (eds)
1968 *Institutions and the person*. Chicago: Aldine.
- Bereman, G.D.
1962 *Behind many masks*. Ithaca, N.Y.: Society for Applied Anthropology, Mongraph no. 4.
- Bleek, W.
1975 *Marriage, inheritance and witchcraft: A case study of a rural Ghanaian family*. Leiden: Afrika-Studiecentrum.
- 1976a *Sexual relationships and birth control in Ghana: A case study of a rural town*. Amsterdam: Antropologisch—Sociologisch Centrum.
- 1976b Mijn beste vriend? Ethische vragen bij een antropologisch onderzoek. *Intermediair* 12 (no.27): 1-5, 29.
- 1977 De vos bij de kraanvogel: enquête en participerende observatie in Ghana. In Brunt 1977:144-162.
- Bovenkerk, F.
1977 Geen woorden maar daden: het levensecht experiment als methode van sociaal onderzoek. In Brunt 1977:127-143.
- Bowen, Elenore S.
1964 *Return to laughter*. Garden City, N.Y.: Doubleday.
- Brunt, Emma
1977 *Boerinnen, burgeressen en buitenlui*. Amsterdam: Antropologisch-Sociologisch Centrum.
- Brunt, Emma en Jolante van Opzeeland
1976 De methodologie van het meedoen. In Kloos 1976:88-102.
- Brunt, L.
1974 *Stedeling op het platteland: een antropologisch onderzoek naar de verhoudingen tussen autochtonen en nieuwkomers in Stroomkerken*. Meppel: Boom.
- 1977 (ed) *Anders bekeken: wet en werkelijkheid in sociaal onderzoek*. Amsterdam: Boom/Intermediair.

- Bruyn, S.T.
1966 *The human perspective in sociology: the methodology of participant observation*. Englewood Cliffs: Prentice-Hall.
- Buechler, H.C.
1969 The social position of an ethnographer in the field. In Henry and Saberwal 1969:7-19.
- Casagrande, J.B. (ed)
1960 *In the company of man: twenty portraits by anthropologists*. New York: Harper & Brothers.
- Deloria, V.
1969 *Custer died for your sins: an Indian manifesto*. New York: Macmillan.
- Diamond, S.
1974 *In search of the primitive: a critique of civilization*. New Brunswick, N.J.: Transaction Books.
- Du Bois, Cora
1960 The form and substance of status: a Javanese-American relationship. In Casagrande 1960:211-232.
- Duvignaud, J.
1970 *Change at Shebika: report from a North African village*. London: Penguin.
- Epstein, A.L. (ed)
1967 *The craft of social anthropology*. London: Tavistock.
- Field, Margaret J.
1960 *Search for security: an ethno-psychiatric study of rural Ghana*. London: Faber & Faber.
- Filstead, W.J. (ed)
1970 *Qualitative methodology: first-hand involvement with the social world*. Chicago: Merckham.
- Firth, R.
1960 A polynesian aristocrat. In Casagrande 1960:1-40.
- Freilich, M.
1970a (ed) *Marginal natives: anthropologists at work*. New York, etc.: Harper & Row.
1970b Fieldwork: an Introduction. In Freilich 1970a:1-37
- Gans, H.J.
1968 The participant-observer as a human being: observations on the personal aspects of field work. In Becker et al. 1968:300-317.
- Gluckman, M.
1958 *The analysis of a social situation in modern Zululand*. Rhodes-Livingstone Papers no. 28.
1963 Gossip and scandal. *Current Anthropology* 4:307-315.
- Goffman, E.
1959 *The presentation of self in everyday life*. Harmondsworth: Penguin.
- Gold, R.L.
1969 Roles in sociological field observations. In McCall and Simmons 1969:30-39.
- Gouldner, A.W.
1973 *For sociology: renewal and critique in sociology today*. Harmondsworth: Penguin.
- Gutiérrez, G.
1974 *Theologie van de bevrijding*. Baarn: Ten Have.
- Gutkind, P.C.
1969 The social researcher in the context of African development: reflections on an

- encounter. In Henry and Saberwal 1969:20-34.
- Gutkind, P.C. and G. Sankoff
 1967 Annotated bibliography on anthropological fieldwork methods. In Jongmans and Gutkind 1967: 214-271.
- Hart, C.W.M.
 1970 Fieldwork among the Tiwi, 1928-1929. In Spindler 1970: 142-163
- Hatfield, C.B.
 1973 Fieldwork: toward a model of mutual exploitation. *Anthropological Quarterly* 46:15-29.
- Have, P. ten
 1977 *Sociologisch veldonderzoek*. Meppel: Boom.
- Henry, F. and S. Saberwal (eds)
 1969 *Stress and response in fieldwork*. New York, etc.: Holt, Rinehart and Winston.
- Honigsmann, J. (ed)
 1973 *Handbook of social and cultural anthropology*. Chicago: Rand McNally.
- Huizer, G.
 1975 The a-social role of social scientists in underdeveloped countries: some ethical considerations. In Kloos and Claessen 1975:63-72.
- Hymes, D. (ed)
 1974 *Reinventing anthropology*. New York: Vintage Books.
- Jarvie, I.C.
 1969 The problem of ethical integrity in participant observation. *Current Anthropology* 10:505-508.
- Jongmans, D.G. and P.C. Gutkind (eds)
 1967 *Anthropologists in the field*. Assen: van Gorcum.
- Kloos, P.
 1976 (ed) *Culturele antropologie: portret van een wetenschap*. Meppel: Boom/Intermediair.
 1977 Voorspel tot veldwerk. *Kennis en Methode* I (te verschijnen).
- Kloos, P. and H.J.M. Claessen (eds)
 1975 *Current anthropology in the Netherlands*. Rotterdam: N.S.A.V.
- Köbben, A.J.F.
 1967 Participation and quantification: fieldwork among the Djuka (bush negroes of Surinam). In Jongmans and Gutkind 1967:35-55.
 1971 *Van primitieven tot medeburgers*. Assen: van Gorcum.
- Kuper, A.
 1975 *Anthropologists and anthropology: the British School 1922-72*. Harmondsworth: Penguin.
- Lewis, O.
 1959 *Five families*. New York: Basic Books.
 1964 *The children of Sanchez*. Harmondsworth: Penguin.
- Long, N.
 1968 *Social change and the individual: a study of the social and religious response to innovation in a Zambian rural community*. Manchester: Manchester University Press.
- Lundbergh, C.C.
 1968 The transactional conception of fieldwork. *Human Organization* 27:45-49.
- Malinowski, B.
 1922 *Argonauts of the Western Pacific*. London: Routledge & Sons.

- 1929 *The sexual life of savages in North-Western Melanesia*. London: Routledge & Kegan Paul.
- 1967 *A diary in the strictest sense of the term*. London: Routledge & Kegan Paul.
- Marwick, M.G.
- 1965 *Sorcery in its social setting: a study of the Northern Rhodesia Cewa*. Manchester: Manchester University Press.
- McCall, G.J. Simmons (eds)
- 1969 *Issues in participant observation: a text and reader*. Reading, Mass.: Addison-Wesley.
- Middleton, J.
- 1970 *The study of the Lugbara: expectation and paradox in anthropological research*. New York, etc.: Holt, Rinehart & Winston.
- Mitchel, J.C.
- 1956 *The Kalela dance: aspects of social relationships among Africans in Northern Rhodesia*. Rhodes-Livingstone papers no 27.
- Molnos, Angela
- 1968 *Attitudes toward family planning in East Africa*. Munich: Weltforum.
- Moore, J.
- 1971 Perspective for a partisan anthropology. *Liberation* 16:34-43.
- Orwell, G.
- 1962 *Homage to Catalonia*. Harmondsworth: Penguin. (Ned. vert. *Afscheid van Catalonië*. Amsterdam: Arbeiderspers 1975)
- 1966 *Down and out in Paris and London*. Harmondsworth: Penguin. (Ned. vert.: *Aan de grond in Londen en Parijs*. Amsterdam: Salamander, 1975).
- Pelto, P.J.
- 1970 *Anthropological research: the structure of inquiry*. New York: Harper & Row.
- Pelto, P.J. and Gretel H.
- 1973 Ethnography: the fieldwork enterprise. In Honigsmann 1973:241-288.
- Perlman, M.L.
- 1970 Intensive fieldwork and scope sampling: methods for studying the same problem at different levels. In Freilich 1970a:293-338.
- Phillips, D.L.
- 1971 *Knowledge from what?* Chicago: Rand-McNally.
- Pilcher, W.W.
- 1972 *The Portland longshoremen: a dispersed urban community*. New York, etc.: Holt, Rinehart & Winston.
- Powdermaker, Hortense
- 1967 *Stranger and friend: the way of an anthropologist*. London: Secker & Warburg.
- Saberwal, S.
- 1969 Rapport and resistance among the Embu of Central Kenya. In Henry and Saberwal 1969:47-62.
- Schatzman, L. and A.L. Strauss
- 1973 *Field research: strategies for a natural sociology*. Englewood Cliffs: Prentice-Hall.
- Schenk-Sandbergen, Louise C.
- 1975 *Vuil werk, schone toekomst?* Amsterdam: Van Gennep
- Slater, Mariam K.
- 1976 *African Odyssey: an anthropological adventure*. Garden City N.Y.: Anchor Books.
- Smalley, W.A.
- 1958 The world is too much with us. *Practical Anthropology* 5:234-236.

- Sölle, Dorothee
1973 *Lijden*. Baarn: Bosch & Keuning.
- Solsjenitsyn, A.
1970 *Eén dag van Ivan Denisovitsj*. Baarn: De Boekerij. (eerste Russische druk 1962).
- Southall, A. (ed)
1961 *Social change in modern Africa*. London: Oxford University Press.
- Spindler, G.D. (ed)
1970 *Being an anthropologist: fieldwork in eleven cultures*. New York, etc.: Holt, Rinehart & Winston.
- Steward, G.L.
1972 On first being a John. *Urban Life and Culture* 1:255-274.
- Szwed, J.F.
1974 An American anthropological dilemma: the politics of Afro-American culture. In Hymes 1974:153-181.
- Turnbull, C.M.
1962 *The forest people: a study of the Pygmies of the Congo*. Garden City, N.Y.: Doubleday Anchor Books.
- Valdés, H.
1976 *Dagboek uit een Chileens concentratiekamp*. Amsterdam: Van Gennep.
- Velsen, J. van
1964 *The politics of kindship: a study of social manipulation among the lakeside Tonga of Malawi*. Manchester: Manchester University Press.
- 1967 The extended case method and situational analysis. In Epstein 1967:129-149.
- Vercruyjsse, E.V.W. and Lydi M.
1971 Composition of households in some Fante communities: a study of the frameworks of social integration. Cape Coast: Social Studies Project, preliminary report.
- Verrips, J.
1977 *En boven de polder de hemel: een antropologische studie van een Nederlands dorp 1870-1970*. Amsterdam: proefschrift.
- Vidich, A. and J. Bensman
1968 *Small town in mass society* (second edition). Princeton: Princeton University Press.
- Wax, Rosalie H.
1968 Participant Observation. *International Encyclopedia of the Social Sciences*. Vol. II:238-241. London: Macmillan.
- Welters, L.
1977 Het beleid en de zachte sektor van het sociaal onderzoek. In Brunt 1977:109-126.
- Willis Jr., W.S.
1974 Skeletons in the anthropological closet. In Hymes 1974:121-152.